

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः

श्री. प. प. वासुदेवानंदसरस्वतीस्वामीमहाराजकृत

वृद्धशिक्षा

(मूळश्लोक)

मराठी भाषांतरसहित

भाषांतरकार --- वे. शा. सं. पं. आत्मारामशास्त्री जेरे,
न्यायवेदान्ताध्यापक, तत्त्वज्ञानमंदिर, अमळनेर.

प्रस्तावना

श्रीगणेशाय नमः ।

दत्तात्रेयश्रीपादवल्लभश्रीमन्नृसिंहसरस्वतीचरणारविदाभ्यां नमः । 'न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति' (गीता ४-३८) या उपरिनिर्दिष्ट भगवद्गीता श्लोकांत जीवाला शुद्ध करण्यासाठी ज्ञानासारखे दुसरे साधन वेदांमध्ये किंवा लोकव्यवहारांत नाही, असें निश्चित सांगितले आहे. पवित्र करण्यांत प्रसिद्ध असणारी गंगास्नानादि, तीर्थयात्रादि किंवा प्रायश्चित्तादि साधने पापनिवर्तक आहेत असें धर्मशास्त्रादि ग्रंथांत सांगितले असले तरी समूल पापनिवर्तन करण्याचे सामर्थ्य या इतर साधनांत नाही. ' विपापो विरजो ' ' अपापविद्धं ' इत्यादि श्रुतिसहस्रवर्णित निष्पाप निर्विकार निष्क्रिय सच्चिदानंदघन परब्रह्मस्वरूप जीवाला स्वरूपाज्ञानाने किंवा स्वस्वरूप विस्मृतीने जी अहं कर्ता भोक्ता अशी भ्रमात्मक बुद्धि झाली तीच सर्व पापांचे किंवा सर्व व्यवहाराचे कारण आहे. या भ्रमालाच पापांचे बीज, पापांचे हृदय किंवा पापांची वासना अशा नाना प्रकारानी ठिकठिकाणी सांगितले आहे. वृक्षाच्या शाखा उपशाखा जरी तोडल्या तरी मूळ तोडल्याशिवाय ज्याप्रमाणे वृक्षाचा नाश होत नाही, त्याप्रमाणेच पापवृक्षाच्या शाखोपशाखा नष्ट केल्या तरी मूल नष्ट केल्याशिवाय पापवृक्षाचा नाश होणे शक्य नाही. मूलाचाच नाश केला तर मात्र शाखोपशाखेचा नाश जरी न केला तरी वृक्षनाश होईल. पापनाशाकरतां ज्ञानाहून भिन्न अशा इतर साधनांचे म्हणजे प्रायश्चित्तादिकांचे अनुष्ठान करणे हे वृक्षनाशाकरतां शाखोपशाखाच्छेदनाप्रमाणेच अयुक्त आहे. कारण ही सर्व साधने पापाला मूल असणा-या अज्ञानमूलक कर्तृत्वादि भ्रमाला घालविणारीं नव्हेत. उलट गजस्नानवत् व्यर्थ व आयासकर अशींच आहेत. ज्ञानरूप साधनाचे मात्र तसें नाही. ते झाले असतां कर्तृत्वादि भ्रमालाहि कारणभूत असणारे व सर्व अनर्थनिदान असें अज्ञानच नाहीसें होते व मूळच्या निष्पाप अशा स्वस्वरूपांत हा जीवात्मा स्वानंदसुखमग्न होऊन राहातो ; म्हणूनच ज्ञानासारखे जीवाला पावन करणारे दुसरे साधन वेदांत

किंवा लोकांत नाही असें म्हटले आहे. तत्त्वदृष्टीने विचार केला असतां एकमेवाद्वितीय ब्रह्म हीच वस्तुस्थिती आहे. त्यांत अज्ञान, तन्मूलक कर्तृत्वभोक्तृत्वादि व पापपुण्यादि कांहीच कल्पना नाहीत. निर्विकल्प, अखंड आनंदघन असें एकच एक ब्रह्म आहे, परंतु वास्तविक या सिद्ध स्थितीवर आरुढ असूनही मी बद्ध आहे, अशी भ्रांती बाळगणा-या जीवाला, पाण्यांत पडलेले प्रतिबिंब पाहून मी पाण्यांत बुडलो आहे असें म्हणणा-या तीरस्थ माणसाला, तीरस्थिती वास्तविक असून जशी निरुपयोगी आहे, तशीच ही सिद्धस्थिती वास्तविक असूनही निरुपयोगी आहे. प्रतिबिंब भ्रमाने पाण्यांत बुडलेल्या माणसाला तीरावर आणण्यासाठी नौका, भोपळा वगैरे साधने निरुपयोगी असून तूं पाण्यांत पडला नसून वरच आहेस असें ज्ञान करून देणे हेच जसें साधन आहे ; तद्वतच अज्ञानजन्य भ्रांतिमूलक पापाने मी अपवित्र आहे असें मानणा-या जीवाला त्याची खरी पवित्रता होण्यासाठी इतर प्रायश्चित्तादि साधने अयुक्त नसून भ्रांति व तत्कारण अज्ञाननाशक जें ज्ञान तेच उपयुक्त आहे. म्हणूनच 'न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते' असें म्हटले आहे. 'वासुदेव म्हणे ज्ञान । होतां होतो नर पावन ' असा अभंग महाराजांनी याच अभिप्रायाने केला आहे.

ही पावनता किंवा पवित्रता यालाच मोक्ष किंवा कैवल्य अशी संज्ञा आहे. मलाची निवृत्ती झाली म्हणजे पवित्र झाला असा व्यवहार आहे, त्याप्रमाणे ज्ञानाने जीवस्वरूपावर आलेल्या अज्ञानादि मलांची निवृत्ती झाली म्हणजे जीव पवित्र किंवा पावन झाला असा व्यवहार होण्यास कांही हरकत नाही. पर्जन्य उंच, सखल सर्व जागीं जरी पडत असला तरी सखोल भूमीतच त्याचे उदक जसें स्थिर राहून उपयोगी पडते, तद्वतच ज्ञानस्वरूप सर्वत्र जरी भरून असले तरी ईश्वरार्पणबुद्धीने कर्मानुष्ठानरूप कर्मयोगाने व समाधियोगाने म्हणजे ईश्वरोपासनेने ज्याच्या चित्तभूमींतील दगडासारखे कठीण असणारे 'दंभो दर्पोभिमानश्च' इत्यादि पदार्थ निघून जाऊन जी चित्तभूमि ज्ञानधारा सांठविण्यासारखी सखोल झाली असेल तेथेच तो ज्ञानाचा झरा स्वतःच वाहू लागतो ; परंतु याला बराच काल लागतो. ' अनेकजन्मसंसिद्धः' या न्यायाने कदाचित् अनेक जन्मही लागतील.

ज्ञानझ-यापर्यंत जाणा-या सखोलतेवर हे कालमान अवलंबून आहे. हाच अर्थ 'तत्त्वयं ज्ञानसंसिद्धः कालेनात्मनि विंदति.' या उत्तरार्धात भगवंतानी वर्णन केला आहे. ज्ञानप्राप्तीला चित्ताच्या योगसंसिद्धीचीच आवश्यकता आहे. स्थूल देहांतील जाति - कुल - गोत्र हे सर्व अन्यथासिद्ध म्हणजे अनावश्यक आहेत. म्हणूनच दासीपुत्र म्हणून प्रसिद्ध असलेले ज्ञानिश्रेष्ठ विदुर, शूद्र कुलोत्पन्न तुकाराम, नामदेवादि संतशिरोमणि, यवनकुलोत्पन्न म्हणून प्रसिद्ध असणारे कबीरादि, मौंजीबंधनादि संस्काररहित असणारे निवृत्ति - ज्ञानदेवादि महात्मे, ज्ञान्यांचे राजे म्हणून प्रसिद्ध आहेत.

आतां महावाक्याशिवाय तत्त्वबोध होऊं शकत नाही व त्रैवर्णिकेतरांना महावाक्याचा अधिकार नाही. " घोकाया अक्षर । मज नाही अधिकार " असें प्रांजलपणे लिहून निरभिमानपणे संतशिरोमणि तुकाराम महाराजांनीहि हे अंगीकृत केले आहे. कारण खरे संत "तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ" या भगवद्वचनाच्या विरुद्ध कधींहि जाणारच नाहीत. संतांच्या वचनाचे आलोचन केले असतां पदोपदी हा सिद्धांत दृग्गोचर होतो. मग महावाक्याशिवाय यांना तत्त्वज्ञान कसें झाले अशी शंका येणे साहजिकच आहे; परंतु थोडा विचार केला असतां ही शंका नाहीशी होईल. जीवब्रह्मैक्यप्रतिपादक वाक्याला महावाक्य असें म्हणतात. त्रैवर्णिकांना तत्त्वज्ञानाधिकार प्राप्त झाला तर स्वशाखीय एका महावाक्यानेच त्याचे कार्य होईल. दुस-या शाखेचीही त्याला गरज नाही. त्रैवर्णिकेतर ज्ञानाधिका-याला ' राम ' या स्वाधिकारानुरूप महावाक्यानेच बोध होईल. "आद्यो 'रा' तत्पदस्यार्थो 'म'कारस्त्वंपदार्थवान्। तयोः संयोजनमसीत्यर्थे तत्त्वविदो विदुः". राम शब्दांतील 'रा' हा ब्रह्मवाचक आहे व 'म' हा जीववाचक आहे. यांचे ऐक्य हे असिपदस्थानी आहे असा या श्लोकाचा अर्थ आहे. यावरून राम शब्द महावाक्यच आहे. रामनामाला सर्वच अधिकारी आहेत. भगवत्पूज्यपादाचार्यानीसुद्धां शारीरभाष्यांत अपशूद्राधिकरणांत 'वेदपूर्वकस्तु नास्त्यधिकारः शूद्राणाम्' असें लिहून वेदांतील महावाक्यांपासून बोध करून घेण्याचा अधिकार शूद्रादिकांना नाही असें म्हटले आहे. त्यांनी वेदभिन्न महावाक्यापासून ज्ञान संपादन करण्यास

त्यांची हरकत नाही. आम्ही त्यांना प्रतिबंध करू शकत नाही असे सांगून विदुरादिकांचे उदाहरण सांगितले आहे. भगवंतांनी भगवद्गीतेत 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः' 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' असे सांगून, संसिद्धि किंवा सिद्धि शब्दाने प्रतीत होणारे ज्ञानसाध्य मुक्तिद्वार 'नरः' किंवा 'मानवः' असे म्हणून मनुष्यमात्राला किंवा प्राणिमात्राला खुले केले आहे. विवाद, ज्ञान कोणत्या साधनाने कोणी करावे एवढाच आहे; त्याचा निर्णय शास्त्रप्रामाण्यानुरूप तत्तदधिकारानुरूप वैदिक अथवा पौराणिक साधनाने असा आहे व हा निर्णय सर्व संतांना मान्य आहे।

ब्रह्मांडातील सर्व प्राण्यांपेक्षां मानवसृष्टि अत्यंत श्रेष्ठ आहे असे शास्त्र सांगते. कारण मानवबुद्धीत इतर प्राण्यांत नसणारी विचारशक्ति ईश्वराने ठेवली आहे. 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' या सिद्धांताप्रमाणे सर्व प्राणी जरी ब्रह्मस्वरूप असले तरी मी ब्रह्म आहे अशा ज्ञानाने होणारा, किंवा या ज्ञानस्वरूपच असणारा, अज्ञानाने नाहीसा झालेला ब्रह्मभावरूप जो सर्वांत श्रेष्ठ असणारा आत्मलाभ - ज्याला शास्त्रकारांनी 'आत्मलाभान्न परो लाभः' असे म्हटले आहे; तो लाभ होण्याची योग्यता म्हणजे ब्रह्मावलोकधिषणा मात्र मानवदेहांतच आहे व या एका कारणानेच पश्वादियोनीपेक्षां मनुष्य श्रेष्ठ आहे; नाही तर 'पश्वादिभिश्चाविशेषात्' या न्यायाने इतर सर्व गोष्टींत मानव पशुतुल्य किंबहुना पशुपेक्षांहि विकृतच होईल. मानुषानंदादि हिरण्यगर्भानंदान्त आनंद ज्या आत्मलाभरूप आनंदापुढे क्षुद्र आहेत अशा आत्मलाभरूप आनंदाला देणा-या ज्ञानाचे महत्त्व सहस्र वदनांनी शेषालाहि करतां येणार नाही; तेथे इतरांचा काय पाड? अशा परमश्रेष्ठ व मोक्षप्रद ज्ञानाचा सांगोपांग विचार करणा-या ग्रंथाला अध्यात्मशास्त्र अशी संज्ञा आहे. सर्व शास्त्रांपेक्षां अध्यात्मशास्त्र श्रेष्ठ आहे असे 'अध्यात्मविद्या विद्यानाम्' या भगवद्वचनाने सिद्ध आहे. हीच पराविद्या आहे. ही विचारसाध्य आहे; 'एषा तेऽभिहिते सांख्ये' 'सांख्यानां विचारोऽयं' 'तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नं' इत्यादि प्रमाणांनी सांख्य व विचार या शब्दांचा अर्थ एकच आहे असे सिद्ध आहे. ज्ञानप्राप्तीला विचार हा मुख्योपाय आहे; परंतु ज्या संन्यासी मुमुक्षूला बुद्धिमांद्याने किंवा बुद्धिकौशल्य असले तरी

न्यायव्युत्पादनकुशल अशा आचार्याची गांठ न पडल्यामुळे विचाररूप सांख्य मार्गाचे अवलंबन करणे शक्य नसेल, त्याल ब्रह्मज्ञानाला साधन म्हणून जगाचा अकारादि क्रमाने परमात्म्यांत लय करून समाधि अभ्यासरूप योग सांगितला आहे. 'यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते' या भगवद्वचनाने 'योगाभिपन्नं' या श्रुतिवाक्याने हे योगरूप साधनहि ज्ञानद्वारा मुक्ति देणारे आहे.

मांडूक्योपनिषदांमध्ये हा योगाभ्यास सांगितला आहे. त्याचे थोडक्यांत तात्पर्य असें आहे; ॐकारांत अकार, उकार, मकार अशा तीन मात्रा आहेत. शब्द व अर्थ यांचे ऐक्य असल्याने विश्व वैश्वानर व अकार यांचे ऐक्य आहे म्हणजे सर्व स्थूल जगत् अकार अक्षरात्मक आहे, असें संशय जाईपर्यंत चिंतन करावे; नंतर तैजस हिरण्यगर्भ व उकार हे सर्व एक असल्याने सूक्ष्म जगत् उकारात्मक आहे असें चिंतन करावे; पुढे ईश्वर प्राज्ञ व मकार हे सर्व एक असल्याने सर्व कारणीभूत अज्ञान मकारात्मक आहे असें चिंतन करावे. हे दृढ झाल्यावर अकारादि त्रयाचा उकारामध्ये, उकारादि त्रयाचा मकारामध्ये व मकारादि त्रयाचा अर्धमात्रार्थ जे चिन्मात्र ब्रह्म त्यामध्ये लय करून मी नित्य शुद्धबुद्ध मुक्त सदद्वितीय परमानंद वासुदेव स्वरूप आहे असें चिंतन करून त्या चिंतन करणा-या चित्ताचाहि चित्ताच्या साक्षीमध्ये लय करून पूर्णाचल समुद्राप्रमाणे स्वस्थ राहावे; याप्रमाणे प्रणवाभ्यास करणा-याला कोणत्याहि प्रकारचे कोठेहि केव्हांहि भय राहात नाही. संन्याशाला ही प्रणवोपासना सांगितली, प्रणवानधिकारी त्रैवर्णक व त्रैवर्णिकेतरांना तत्तदधिकारानुरूप 'राम' नामाने अशी उपसाना करण्यास हरकत नाही. फक्त ॐकारांतील अकार उकारादि अक्षराबद्दल 'राम' शब्दांतील र्, आ, म्, अ, असे चार भाग पाडून विश्व तैजस प्राज्ञ तुरीय यांची संगति लावतां येईल. कारण सर्वच शब्द विराटरूप ईश्वरवाचक आहेत. 'मां विधत्ते अभिधत्ते मां' असें एकादशांत भगवंतांनी उद्धवाला सांगितले आहे. एकंदरीत सांख्य व योग हे दोन्हीहि मार्ग अधिकारानुरूप मानवमात्राला ज्ञानद्वारा मुक्तिफल देणारे आहेत. प्रणवोपासना करीत राहिल्यास तो साधक तरून जातो अशाबद्दल

श्रीगुरुमहाराजांचे पत्र त्यांचे परम प्रिय व एकनिष्ठ शिष्य श्रीमन्नृसिंहसरस्वती स्वामीमहाराज (दीक्षित महाराज) यांना आलेले येथे उद्धृत करणे योग्य वाटलेवरून लिहीत आहे. ते असें -- "श्रीकृष्णातीरीं निजामशाहींत कोटिलिंग नांवाचे क्षेत्रीं १० दिवस राहणे झाले. तेव्हां, तुम्हांला प्रणव व मात्रा लक्ष्यार्थ वगैरे बरोबर विवेचन सांगण्यास मिळाले नाहीं असें मनांत येऊन वृद्धशिक्षा नामक प्रकरण (पूर्वी कुमारशिक्षा केली व त्याप्रमाणे 'युवाशिक्षाही असावी म्हणून १०० श्लोक युवशिक्षाहि श्रीगुरु कृपेने रचली) व गहनार्थ जाणून साक्षात् व्याख्या सांगितल्याप्रमाणे वर सविस्तर व्याख्या सुरू आहे. आतां ७० श्लोकपावेतों व्याख्या पूर्ण झाली. जशी नामस्मरणाकरितां हातांत स्मरणी तशी उपनिषत् सूत्र स्मरणार्थ ही स्मरणी जाणावी. एकदा अण्णा दीक्षित वगैरे मंडळीस तिचा अर्थ जाणून नंतर दिवस रात्रीं घडेल तितुका विचार करीत जावा. बाकीची टीका अवकाशाप्रमाणे पाठवितां येईल."

दुस-या एका पत्रांत :- "तुम्ही स्वतः वृद्धशिक्षा समयाप्रमाणे पहावी व पहिल्या श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणे प्रणवोपासना ठेवावी. प्रणवाभ्यासाकडे चित्तवृत्ती ठेवल्याने चित्त शांत होईल. आपण सांगितल्याप्रमाणे प्रणवोपासना चालवावी; तीच तारील."

या पत्रावरून उपासनारूप योगमार्गाचे महत्त्व लक्षांत येण्यासारखे आहे. अधिकारानुरूप कर्मयोग, उपासनायोग किंवा ज्ञानयोग सांगून सांसारिक दुःखपंकांत मग्न झालेल्या जीवांचा उद्धार करून कैवल्यरूप मोक्ष साम्राज्यपदावर त्यांना आरूढ करण्याकरितां परब्रह्म सच्चिदानंदघन अनंतकोटि ब्रह्मांडनायक षड्गुणैश्वर्यसंपन्न भगवान् परम करुणेने या जगतीतलावर अवतीर्ण होतो. सांसारिक जीवांची अवस्थिति यावत्काल या प्रपंचांत आहे तावत्कालपर्यंत ज्ञानोपदेशाची आवश्यकता असल्याने, ज्ञानप्रद सर्वेश्वर अशा प्रभु दत्तात्रेयांचा अवतार कल्पारंभापासून कल्पांतापर्यंत

विद्यमानच आहे. श्रीदत्तप्रभूचे रामकृष्णादि अन्य अवतार कंस-रावणादि दुष्टहनन शिष्टपरित्राणाकरितांच असल्याने तीं तीं कार्ये झाल्याबरोबर 'कंटकं कंटकेनैव' या न्यायाने मायेत विलीन झाले तरी ज्ञानोपदेशकार्याचे सातत्य असल्याने ज्ञानोपदेशार्थ व अखिल तपस्विचक्रवर्ति भगवान् अत्रिऋषि व पतिव्रताशिरोरत्न सती भगवती अनसूयामाता यांच्या तपःसंपत्तिसाफल्यार्थ या कल्पांतील स्वायंभुवमन्वंतरांतील प्रथम सत्ययुगांत अत्रि अनसूयारूप दांपत्यापासून झालेला श्रीदत्तात्रेय प्रभूचा अवतार मात्र आकल्पांत अखंडच आहे. 'यथाऽविदासिनः कुल्याः सरसः स्युः सहस्रशः' या भागवतोक्तीप्रमाणे परिपूर्ण अशा सरोवरांतून जसे हजारो झरे लोकशांत्यर्थ बाहेर पडतात त्याप्रमाणे श्रीदत्त प्रभुस्वरूप अखंड सच्चिदानंदघन सरोवरापासून श्रीपादश्रीवल्लभ, श्रीमनृसिंहसरस्वती इत्यादि अनेकावताररूप झरे लोककल्याणार्थ प्रगट होऊन गुप्तरूपाने विद्यमान आहेत. "क्वचित् प्रगट क्वचिद्गुप्ती। ते ब्रह्मज्ञानी जाणती। मूढमती काय जाणे॥" या न्यायाने अधिका-यांशिवाय त्यांचा साक्षात्कार होणे कसे शक्य आहे. "जे भक्त असती माझ्या प्रेमी। त्यांसी प्रत्यक्ष दिसतो आम्ही। लौकिक मते अविद्यधर्मी। जातो श्रीशैलीं यात्रेसी।" असें प्रत्यक्ष दत्त महाराजांचे अभिवचन आहे.

या दत्त प्रभूच्या अनेक अवतारांपैकीं कोंकणप्रांतीं निर्मला नदीतीरस्थ माणग्रामांत अत्रिगोत्री श्रीदत्तोपासक गणेशभट्टरमासतीरूप दांपत्यापासून श्रीमद्वासुदेवानंदसरस्वतीसंज्ञक योगिराजाख्य दत्तावतार झाला. यांचे सर्व दिव्य चरित्र त्यांच्या चरित्रावरून जाणून घ्यावे. यांनी 'यद्यदाचरति' या न्यायाने स्वतः कर्मोपासना, ज्ञानानुष्ठान करून ऐश्वरभाव प्रकट करून अधिकारानुरूप कर्मभक्तिज्ञानमार्गाच्या उपदेशाने अनेक जनांचे कल्याण केल्याचे यांच्या चरित्रावरून व प्रत्यक्षदिकानेही सर्वांना माहीतच आहे. ज्यांच्या आयुष्यांतील सर्व हालचाली ईश्वराज्ञेनेच होत होत्या. अध्ययन न करतां भगवत्प्रसादाने सर्व शास्त्रार्थ ज्ञान व भगवत्प्रेरणेने झालेली जवळ जवळ पाऊण लाख संख्याक प्राकृत-संस्कृत ग्रन्थनिर्मिति,

व्यवहारचातुर्य, कर्मकाण्डनिपुणता, निर्विकल्प समाधिनिष्णातता, भक्तशिरोमणित्व, ज्ञानिराजत्व इत्यादि गोष्टी यांच्या दत्तावतारत्वाला खास व्यंजक आहेत. मर्त्य शरीर टाकून ३६-३७ वर्षे झालीं परंतु भक्ताला अद्यापि स्वप्नादि रूपाने मार्गदर्शन, आदेशादि कार्ये चालूच आहेत, असे अनेकांचे प्रामाणिक अनुभव आहेत. अशा या संतशिरोमणि प्रातःस्मरणीय भगत्वस्वरूप महात्म्याने केलेला हा वृद्धशिक्षा नामक ग्रंथ आहे. याचे ७० श्लोक आहेत. "सत्तर श्लोकांची व्याख्या पूर्ण झाली" "बाकीची टीका अवकाशाप्रमाणे पाठवितां येईल." या पत्रांतील दोन वाक्यांवरून वृद्धशिक्षेत आणखी कांहीं श्लोक लिहावयाचे मनांत होते असें वाटते; परंतु कांहीं कारणास्तव लिहिले नसतील किंवा व्याख्या सत्तर श्लोकांची झाली असून कांही श्लोकच अवलोकनाकरतां दीक्षित महाराजांकडे पाठवून तशा अर्थाचे पत्र लिहिले असेल. कसेंही असले तरी सत्तर श्लोकात्मकच वृद्धशिक्षा उपलब्ध आहे. हा प्रकरण ग्रंथ असून प्रस्थानत्रयांतील सर्व विषय अत्यंत सूक्ष्मरूपाने यांत ग्रथित केले आहेत. कल्पतरूप्रमाणे जो जो अर्थ यांतून पाहिजे असेल तो तो देणारा हा ग्रंथ आहे. स्वतःच इतर ग्रंथांप्रमाणे या ग्रंथाचेहि संग्रह व विस्ताराने गुरुमहाराजांनी व्याख्यान केले असल्याने हे सर्व अर्थ समजणे सुलभ झाले आहे. अन्यथा या ग्रंथाचे महत्त्व समजणे फार कठीण झाले असते. प्रथम श्लोकांत चित्तस्थैर्याकरतां प्रणवोपासना सांगून साधनचतुष्टयसंपत्ति नसणा-यांनाही, भगवदाश्रित मंदवैराग्यशाली संन्याशालासुद्धां ज्ञानप्राप्ति होते, इत्यादि सिद्धान्त अधिकारवाणीने सोपपत्तिक, सांगून श्रवण-मननादिकांची व षड्विध तात्पर्याची लक्षणे, प्रयोजन, महत्त्व, तत्त्वंपदार्थविवेचन, महावाक्यार्थनिरूपण, दशोपनिषत्तात्पर्य, जीवन्मुक्तचर्यात्मक दत्तमाहात्म्यादि ग्रंथसाररूप दत्तचरित्र वर्णन करणारा मंगलमय व कल्याणप्रद ग्रंथ म्हणजे हा एक दिव्य हिराच आहे. उपनिषदर्थ व सूत्रार्थस्मरणार्थ हा ग्रंथ स्मरणीयच आहे; हे वर्णन खरोखर किती यथार्थ आहे हे अनुभव घेऊन पाहणा-यासच कळेल.

केवळ मूलार्थ मात्र जिज्ञासूकरतां हे मूल श्लोकांचे टीकानुसारी भाषांतर यथामति सद्गुरुमहाराजांची अल्पशी सेवा या न्यायाने केले आहे. 'व्याख्यातृत्वं मद्भवसाम्' या भगवदुक्तीप्रमाणे व्याख्यानरूप एक सेवाच आहे. या योगाने सद्गुरुमहाराजांच्या भक्ताला अल्पशः जरी आनंद झाला तरी तो तदभिन्न सद्गुरुंवाच झाला अशी माझी प्रामाणिकपणे समजूत आहे. येथे झालेली स्खलिते माझी स्वतःची व कांहीं गुण असल्यास तो सद्गुरुंवाच आहे; कारण अन्तर्यामी रूपाने प्रेरक तेच आहेत. असो; अशा या अपूर्व, अमोलिक व परम कल्याणकारक ग्रंथाचे अध्ययन व चिंतन करून मुमुक्षु जिज्ञासूंनी कृतकृत्य होऊन गुरुमहाराजांच्या परिश्रमाचे सार्थक करावे अशी प्रार्थना करून श्रीदत्तमहाराज व सद्गुरुमहाराजांना वंदन करून हा प्रास्ताविक लेख संपूर्ण करतो.

सद्गुरुमहाराज व तदभिन्नतद्भक्तचरणरजोभिषेकाभिलाषी

नारायणसूनु आत्मारामशास्त्री जेरे

न्यायवेदान्ताद्यध्यापक तत्त्वज्ञानमंदिर

अमळनेर, पूर्वखानदेश

शके १८७२ माघ वद्य ॥ १२ रविवार.

अनुक्रमणिका

श्लोक

विषय

१. ॐकारांतील घटक भाग व त्यांचे अर्थ यांचे संपूर्ण वर्णन.
ॐकार हा ज्या सर्वस्वरूपी परमेश्वराचा बोध करून देतो तो परमात्मा श्रीदत्त सर्व श्रोत्यावक्त्यांचे रक्षण करो अशी प्रार्थना.
२. ब्रह्मविचाराचा अधिकारी कोण याचे स्पष्टीकरण.
३. ब्रह्मविचार करणाऱ्या संन्याशाने, निषिद्ध कर्मे सोडून, स्वाश्रमाला विहित अशीं कर्मे करावीत.
४. श्रीदत्तभक्त संन्याशाने, तीव्र वैराग्य नसतांही सर्व कर्मांचा त्याग करून भगवंताचा आश्रय केल्यास तो ऋणत्रयांतून मुक्त होतो.
- ५-६. मुमुक्षूने अत्यंत प्रिय असा प्रवृत्तिमार्ग सोडून व संन्यास-पूर्वक निवृत्तिमार्गाचा स्वीकार करून सद्गुरूंना शरण जावे.
७. सद्गुरूंना शरण जाऊन, त्यांचेपासून श्रद्धेने श्रवण-मनन करावे.
८. गुरुमुखांतून श्रवण केल्याने होणारे शाब्दज्ञान हे पापहारक व कृच्छ्रादि अनुष्ठानाचे फल देणारे आहे.
९. ब्रह्मतत्त्वाचे प्रत्यक्ष ज्ञान झाले असतां, शोकादिक सर्व विकार नष्ट होतात.
१०. परमात्मा, जीव व जगत् यांचा भेद वास्तविक नाही;
आत्मा हा केवळ साक्षिभूत आहे व तो बुद्धीने कळतो.
११. श्रवण म्हणजे काय ते सांगून, आत्मा बुद्धिग्राह्य कसा याचे विवेचन.
१२. आत्मा स्थूलबुद्धीला अग्राह्य असला तरी श्रवणादि संस्कृत अशा सूक्ष्मबुद्धीला तो ग्राह्य आहे या सिद्धांताचे स्पष्टीकरण.
१३. जग सत्य मानणारे सांख्य, असत्य मानणारे नैयायिक व सत्यासत्य उभयरूप मानणारे जैन या तिघांचे खंडन, जगताचे मिथ्यात्व, अद्वितीय ब्रह्मवस्तूची सिद्धि व विचाराचे फल.
१४. ब्रह्मविचाराचा खरा उपयोग अधिकारी व्यक्तीलाच होतो यासंबंधी विवेचन.

श्लोक

विषय

१५. अधिकारी शिष्याला एकवार श्रवणानेच जर ब्रह्मज्ञान होते तर श्रवणानंतर मनन व निदिध्यासन कां सांगितले? इत्यादि शंकांचे समाधान.
१६. 'तत्त्वमसि' इत्यादि महावाक्यांपासून झालेला ब्रह्मसाक्षात्कार मोक्षपर्यवसायी होतो याबद्दल अन्वय व व्यतिरेक दोनही प्रकारांनी विवेचन.
१७. जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति या अवस्थांचे व अवस्थात्रयांतील आत्मरूपाचे वर्णन.
१८. मायिक अशा तीन अवस्थांचा द्रष्टा तुरीय, सत्य आहे, शरीराप्रमाणे सर्व विश्व विनाशी आहे. आत्मा हा अनादि, अनंत असा आहे.
१९. सर्वभासक आत्मा स्वयंप्रकाश, सर्वसाक्षी व निर्विकार याचे विवेचन.
२०. आत्मा हा सर्वापेक्षां प्रिय आहे, तो निर्विकार असल्याने साक्षी आहे. हा तत्त्वमसि या वाक्यांतील त्वंपदाचा अर्थ.
२१. महावाक्यांतील तत्पदाचा अर्थ काय याचे विवेचन.
२२. तत्पदाला बोधक प्रमाण व त्याच्या स्वरूपाचा विचार.
२३. तत्पदाचे संपूर्ण वर्णन.
२४. 'तत्त्वमसि' या संपूर्ण वाक्याचा अर्थ सांगण्यास आरंभ. येथे संसर्ग किंवा विशिष्ट हा वाक्यार्थ नाही.
२५. एकमेव अद्वितीय चैतन्य हा सर्व वाक्याचा अर्थ व त्याच्या ज्ञानाचा उपयोग.
२६. तत्पदाचा वाच्यार्थ व लक्ष्यार्थ.
२७. त्वंपदाचा वाच्यार्थ लक्ष्यार्थ.
२८. तत् व त्वं या दोन पदांच्या वाच्यार्थांचा विरोध, लक्ष्यार्थ शुद्ध चैतन्य याचे ऐक्य व त्याच्या लाभाने कृतार्थता.
२९. ब्रह्मज्ञानाने मिळणा-या स्थितीचे वर्णन.
३०. साधकाने ब्रह्मज्ञान होईपर्यन्त श्रवणादि करावे.
३१. श्रवणादि साधनांचा उपोद्घात. जगाचे कारण प्रकृति किंवा परमाणु होऊं शकत नाहीत हे उपपादन.

श्लोक

विषय

३२. मायायुक्त ब्रह्मापासून जगाची उत्पत्ति; विवर्तवादाचा स्वीकार.
३३. आत्माच जगाचे विवर्तोपादान आहे याबद्दल 'उपक्रमासहित उपसंहार' हे तात्पर्यनिर्णयाचे पहिले लिंग.
३४. अभ्यास, अपूर्वता, फल व अर्थवाद ही चार तात्पर्यलिंगें.
३५. तत्पदार्थ व त्वंपदार्थ यांचे शुद्ध स्वरूप एक सद्रूप तेच कारण अशी उपपत्ति, हे सहावे प्रमाण. याप्रमाणे श्रवणाचे स्वरूप आहे.
३६. मननाचे स्वरूप व त्याचे फल.
३७. निदिध्यासनाचे स्वरूप व त्याचे फल.
३८. निर्विकल्पक समाधिनिष्ठेचे फल व कारण.
३९. निर्विकल्पक समाधीच्या शेवटच्या अवस्थेचे महत्त्व.
४०. या शेवटच्या अवस्थेचे, नित्य सावधानता हे कारण व तिचे स्मरणाविषयी उपपत्ति.
४१. तत्त्वज्ञान हे अज्ञानाचा नाश करून शेवटी स्वतःहि लीन होते. जाणीव-नेणीवरहित एक आत्मतत्त्वच शिल्लक राहते.
४२. आत्मज्ञान झालेल्या क्षणीच मुक्ति. प्रारब्धानुसार जीवन्मुक्ताचे वर्तन असते. हे अज्ञानांच्या समजुतीकरतां आहे.
४३. योगाने मिळणारी समाधि अवस्था टिकणारी नाही. ज्ञानाने मिळणारी नित्य आहे. ती मिळविण्यासच समर्थ असणा-याने भगवान् दत्तगुरुंच्या भक्तिमार्गाचाच अवलंब करावा.
४४. वरील विषयाचे अधिक स्पष्टीकरण.
४५. श्रीदत्तप्रभूंचे कारुण्य.
४६. श्रीदत्तगुरुंनी यदुराजाचा केलेला उद्धार.
४७. सर्व उपनिषदांनी श्रीदत्तस्वरूपाभिन्न परमात्म तत्त्वाचे वर्णन केले आहे.. नासदीय सूक्तांत केलेले ते वर्णन.
४८. सृष्टीच्या पूर्वी परमात्मा होता याबद्दल वरीस सूक्तांचे आधाराने विवेचन.
४९. ऐतरेयोपनिषदात श्रीदत्तपरमात्म्याचे केलेले वर्णन.
५०. ईशावास्योपनिषदात श्रीदत्तप्रभूंचे प्रतिपादन.
५१. केनोपनिषत्प्रतिपाद्य श्रीदत्तात्रेय आहेत.
५२. कठोपनिषदहि श्रीदत्तपरमात्म्याचेच प्रतिपादन करते.

श्लोक

विषय

५३. प्रश्नोपनिषत्प्रतिपाद्यही श्रीदत्तात्रेयच आहेत.
५४. मुंडकोपनिषदाचाहि प्रतिपाद्य विषय श्रीदत्तात्रेयच आहेत.
५५. मांडूक्योपनिषदातहि भगवान् श्रीदत्तच प्रतिपादिले आहेत.
५६. तैत्तिरीयोपनिषत्प्रतिपाद्य श्रीदत्तात्रेयच आहेत.
५७. छांदोग्योपनिषदही अनेक प्रकारांनी श्रीदत्तांचे प्रतिपादन करते.
५८. बृहदारण्यकोपनिषत्प्रतिपाद्य श्रीदत्त परमात्माच आहे.
५९. स्मृति व पुराणांनीहि श्रीदत्तप्रभूचेच प्रतिपादन केले आहे.
६०. मधुकर व अजगर या दोन गुरुंपासून मिळविलेल्या ज्ञानाचा प्रह्लादास उपदेश.
६१. मोक्षसाधक योग मदालसापुत्र अलर्कास सांगितला.
६२. विष्णुदत्त विप्रावर केलेली कृपा.
६३. सकाम अशा आयुराजावर झालेली परम कृपा.
६४. पिंगलनाग व श्रीदत्त अवधूत यांचा संवाद.
६५. कार्तवीर्यार्जुनावर केलेली कृपादृष्टि.
६६. साध्य देवांच्यावर केलेला अनुग्रह.
६७. परीक्षा पाहाणाऱ्या दलादन ऋषींना लाभलेली प्रभुकृपा.
६८. श्रीरेणुकामातेवर असणारे श्रीदत्तप्रभूंचे अत्यंत प्रेम.
६९. भगवान् श्रीदत्तगुरुंची दिनचर्या.
७०. निर्गुण निराकार परमात्मतत्त्व हेच श्रीदत्तप्रभूंच्या रूपाने सगुण साकार होऊन जगत्कार्य करते. वास्तविक जगत् हे मायिक मिथ्या असून एक परमात्माच सर्वत्र परिपूर्ण भरून राहिलेला असा सत्य तत्त्व आहे. तोच विश्वरूपाने नटला आहे. जगाच्या आदि, अंती, मध्ये तोच एक आहे. त्याच्यावांचून दुसरे कांहींच नाही असा उपसंहार.

वृद्धशिक्षा

(मराठी अनुवादासहित)

॥ॐ श्रीगणेशाय नमः॥

श्रीमद्दत्तात्रेयश्रीपादश्रीवल्लभश्रीमन्नृसिंहसरस्वतीचरणारविन्दाभ्यां नमः।

श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीयतीश्वरपादपंकजाभ्यां नमः।

श्रीदत्तं करुणानिधिं नरहरिं श्रीपादराजं विभुम्

काषायांबरदंडमंडितकरं श्रीवासुदेवं यतिम्।

नत्वा स्वान्तरशुद्धये यतिकृतिं श्रीवृद्धशिक्षामिमां

व्याकुर्वे वचनैर्मुदा ननु महाराष्ट्रीयलोकोचितैः॥१॥

वासुदेवहृदयं क्व गभीरं मंदधीः शिशुरयं क्व तथापि।

बालकस्य वचनं ननु मातुर्मुग्धमेव रुचिरं जगतीह॥२॥

याचे साज्जलिबन्धं यतिपतिपदपंकजं महद्विव्यम्।

बालोऽयमिति स्खलितं क्षन्तव्यं सकलमेव कृपया मे॥३॥

अथ श्रीमद्वासुदेवानंदसरस्वतीयतीश्वरविरचितवृद्धशिक्षा महाराष्ट्रभाषाविवरणायुता प्रारभ्यते।

यमोमिति पदं व्यस्तं समस्तं च त्रिभिस्त्रिभिः।

नादैश्चाजं जगौ सोऽव्याच्छ्रीदत्तो विश्वकृत्कविः॥१॥

(त्रिभिर्व्यस्तं) अकार, उकार, मकाररूप स्वघटकपदत्रयांनी भिन्नरूपाने स्थित (ॐ इति पदं) ॐ हे पद (त्रिभिर्व्यस्तं) अध्यात्म, अधिदैवत, अधिभूत, विश्व, तैजस प्राज्ञादि तीन प्रकारांनी भिन्नरूपाने स्थित अशा (यं जगौ) ज्या श्रीदत्ताला सांगते झाले (च) आणि (नादैः समस्तं) अकार उकार मकाराच्या समासाने युक्त होऊन सूक्ष्मध्वनिरूप नादाने स्थित म्हणूनच समस्त असें ॐ हे पद (समस्तं अजं च) जन्मादिविकारातीत व सर्वात्मक अशा (यं जगौ) ज्या श्रीदत्ताला सांगते झाले (सः) तो (कविः) सर्वज्ञ (विश्वकृत्) सर्वविश्वसृष्टिस्थितिसंहारकर्ता (श्रीदत्तः) परमात्मा (अव्यात्) आम्हां श्रोत्यावक्त्यांचे संकटांपासून रक्षण करो॥१॥

भावार्थ :- मंगलपूर्वक केलेलीं शास्त्रे निर्विघ्नपणे पूर्ण होतात, त्या

शास्त्रांचे अध्ययन अध्यापन करणारे लोक वीर्यवान् व आयुष्मान् होतात. तीं शास्त्रं सर्वत्र प्रसिद्धी पावतात असें महाभाष्यकारांचे वचन आहे व मंगलाचरणाविषयीं सर्वशिष्ट संप्रदायहि आहे, म्हणून ब्रह्मविद्वरिष्ठपरमशिष्टाग्रणी सद्गुरुमहाराजसुद्धां 'यमोमिति' या श्लोकाने आशीर्वाद, नमस्कार व वस्तुनिर्देश अशा मंगलत्रयींपैकीं आशीर्वादात्मक मंगल शिक्षणाकरितां करतात. वास्तविक पाहिले असतां सद्गुरुमहाराजांचे स्मरण करणा-या भक्तांनाहि विघ्नादिकांची बाधा होत नाही, मग प्रत्यक्ष सद्गुरुंच्याच ग्रंथांत विघ्ने येतील काय? ग्रंथ समाप्तीला व विस्ताराला पावेल कीं नाही अशी शंका असंभवनीयच आहे. परंतु 'यद्यदाचरति' या न्यायाने शिष्टाचारपरिपालनार्थ मंगल केले असें वर वर दाखवून संपूर्ण ग्रंथाने प्रतिपाद्य जें जीव-ब्रह्मैक्य त्याचे उपासनापूर्वक ज्ञान या श्लोकांत सूत्ररूपाने प्रगट केले आहे. व उत्तर मीमांसेच्या चारी अध्यायांचे तात्पर्यहि यांत सांगितले आहे. पुढील सर्व श्लोक या श्लोकाचे व्याख्यानभूत आहेत असें म्हटले तरी चालेल.

येथपर्यंत पूर्वपीठिका झाली; आतां श्लोकार्थाकडे वळूं. श्लोक म्हणजे पदसमुदायात्मक वाक्यरूप असतो. पदांतहि रूढ, यौगिक, योगरूढ, व यौगिकरूढ असे चार प्रकार आहेत. गोपद हे रूढ आहे म्हणजे या पदांतील गम् धातु व डो प्रत्ययांच्या अर्थाने गच्छतीति गौः अशी व्युत्पत्ति विवक्षित नाही. पाचक हे पद यौगिक आहे. पचति म्हणजे पाक करतो तो पाचक होय. पंकज हे पद योगरूढ आहे म्हणजे पंकात् म्हणजे चिखलापासून ज म्हणजे उत्पन्न झालेले, असा योग व पद्मत्वजातियुक्त असा पंकज या संपूर्ण पदाचा रूढ अर्थ, असे दोन्ही अर्थ विवक्षित आहेत, म्हणजे पंकज पदाने चिखलांत उत्पन्न झालेले पद्म असा बोध होतो. त्यामुळें या पदाने पद्मत्वजातिरहित अशा चिखलांत उत्पन्न झालेल्या बेडकाची किंवा पद्मत्वजातियुक्त परंतु स्थलांत उत्पन्न झालेल्या कमलाची व्यावृत्ति होते. यौगिकरूढ असें उद्भिद् हे पद आहे. या पदाने योगार्थाने वृक्षादि अर्थाचा बोध होतो व रूढीने यागविशेषाचा बोध होतो. प्रकृतस्थलीं ॐ हे पद

योगरूढ आहे, म्हणजे या पदाच्या अवयवाचा अर्थ व समुदायाचा अर्थ अर्थात् योगार्थ व रूढ्यर्थ मिळून एकच अर्थ पंकज पदाप्रमाणे होतो. ॐकार हे नैयायिकांच्या मते वाक्यरूप आहे व पाणिनीच्या मते पदरूपहि आहे. या ॐकारांत साडेतीन पदे अथवा मात्रा घटक आहेत. 'अ'कार हे पहिले, 'उ'कार दुसरे, 'म'कार तिसरे व ॐ अशा आकाराचे चौथे पद. या चौथ्या अर्धमात्रारूप पदालाच 'नाद' अशी संज्ञा आहे. प्लुत ओंकाराचा उच्चार केला म्हणजे हा नाद अनुभवाला येतो, तो वास्तविक एकच असला तरी अणु-अणुतर-अणुतम अशा भेदाने बहुत्वालाहि प्राप्त होतो; म्हणून श्लोकांत नादैः अशा बहुवचनाने अर्धमात्रेचे निरूपण केले ते योग्यच आहे. प्लुत उच्चाराने नादस्वरूपाने परिणत झालेल्या अकार-उकार-मकार या वर्णत्रयीलाच अर्धमात्रा, नाद, ध्वनि, समस्त पद अशा संज्ञा आहेत. या समस्त पदाचाच तुरीयत्वोपहित वाच्यार्थ व पदुपलक्षित लक्ष्यार्थ आहे.

प्रत्येक प्राणिमात्राच्या शरीरांत चक्षुरादि इंद्रियांचा जो समुदाय आहे त्याला 'अध्यात्म' अशी संज्ञा आहे. येथे आत्मशब्दाने देह विवक्षित असल्याने *आत्मनि* म्हणजे देहांत राहणारे ते 'अध्यात्म', म्हणजे इंद्रियें असा अर्थ होतो. या इंद्रियांच्या सर्व विषयांना 'अधिभूत' अशी संज्ञा आहे. या इंद्रियांवर अनुग्रह करणा-या ज्या सूर्यादिदेवता यांना 'अधिदैव' अशी संज्ञा आहे. भिन्न भिन्न उपाधींच्या योगाने आकाशाप्रमाणे भिन्न भिन्न दिसणारे ब्रह्म वस्तुतः एकच आहे. हा अध्यात्मादि सर्व भेद कल्पित आहे. तसेंच व्यष्टि म्हणजे एक व्यक्ति व समष्टि म्हणजे अनेक व्यक्तींचा समुदाय अशा काल्पनिक भेदानेहि अद्वितीय ब्रह्म भिन्न रूपाने भासते. या व्यष्टि समष्टीला पिंड व ब्रह्मांड अशा संतांच्या वाङ्मयांत संज्ञा आहेत. व्यष्टिस्थूलदेह, समष्टिस्थूलदेह, व्यष्ट्यभिमानी विश्व, समष्ट्यभिमानी वैश्वानर, त्यांच्या अवस्था वगैरे जे इतर प्रकार, हे सर्व अकाराचे वाच्यार्थ आहेत व या उपाधीने उपलक्षित शुद्ध चैतन्य हा लक्ष्यार्थ आहे. व्यष्टिसूक्ष्मदेह तदभिमानी तैजस, समष्टिसूक्ष्मदेह, तदभिमानी हिरण्यगर्भ, त्यांच्या अवस्थादि हे सर्व उकाराचा वाच्यार्थ, व या उपाधीने उपलक्षित शुद्ध चैतन्य हा लक्ष्यार्थ होय. व्यष्टि अज्ञान किंवा कारण देह, तदभिमानी

प्राज्ञ, समष्टी माया, तदभिमानी ईश्वर, त्यांच्या अवस्थादि हे सर्व मकाराचा वाच्यार्थ व या उपाधीने उपलक्षित शुद्ध चैतन्य हा लक्ष्यार्थ. नादरूप अर्धमात्रा या स्वरूपाने समस्त म्हणजे समासयुक्त असणारे ॐ हे पद व्यष्टीत-विश्वतैजसप्राज्ञानुगतत्व विश्वतैजसप्राज्ञाच्या अपेक्षेने चतुर्थत्वधर्माने उपहित प्रत्यक् बोध म्हणजे जीवचैतन्यरूप वाच्यार्थाला सांगते व या सर्वानुगतत्वादिधर्माने उपलक्षित शुद्धचैतन्यरूप लक्ष्यार्थाला सांगते. समष्टीत- विराट्‌हिरण्यगर्भईश्वरानुगतत्व विराडादिकापेक्षया चतुर्थत्वधर्मांनी उपहित अद्वयानंदरूपवाच्यार्थाला व याच धर्माने उपलक्षित शुद्धचैतन्यरूप लक्ष्यार्थाला सांगते. पंकज पदांत अवयवशक्तीने कर्दमोत्पन्न व रुढीने पद्मत्वजातिविशिष्ट अशा दोन अर्थांचा ऐक्यरूप संबंध दाखविला जातो किंवा 'तत्त्वमसि' इत्यादि महावाक्यांत ज्याप्रमाणे तत्त्वंपदार्थांच्या ऐक्यांत तात्पर्य असते, तद्वतच ॐ या पदांत अवयवशक्तीने विश्वविराट्‌ यांचे ऐक्य करून, स्थूलप्रपंचोपहित चैतन्य अकाराचा वाच्यार्थ व शुद्ध लक्ष्यार्थ; तैजस व हिरण्यगर्भ यांचे ऐक्य करून, सूक्ष्मप्रपंचोपहित चैतन्य उकाराचा वाच्यार्थ व शुद्ध लक्ष्यार्थ; प्राज्ञ व ईश्वर यांचे ऐक्य करून, स्थूल व सूक्ष्म प्रपंचाला कारणीभूत मायोपहित चैतन्य मकाराचा वाच्यार्थ व शुद्ध लक्ष्यार्थ; हा सर्व ॐ काराचा अवयवार्थ म्हणजे पंकजपदांत *पंकात् जात* कर्दमजन्य या स्थानी किंवा *तत्त्वमसीं*तील त्वं पदार्थस्थानी झाला. तुरीयत्व सर्वानुगतत्व म्हणजे सर्वात्मकत्व वगैरे धर्माने उपहित चैतन्य हा अर्धमात्रारूप समस्त पदाचा रूढ्यर्थ पंकज पदांत पद्मत्वविशिष्ट हा जसा रूढ्यर्थ आहे त्याप्रमाणे, व तत्त्वमसींतील तत्पदार्थस्थानापन्न असा झाला. याच धर्माने उपलक्षित लक्ष्यार्थ झाला. ॐकाराच्या लक्ष्यभूत अवयवार्थाचे व लक्ष्यभूत अर्धमात्रारूप समस्त पदार्थांचे ऐक्यज्ञान झाले म्हणजे वेदांत जेवढीं महावाक्ये आहेत त्या सर्वांचा शाब्दबोध झाला असें होते; म्हणून सर्व महावाक्यांचा मूलभूत जो ॐकार याचाच ग्रंथारंभीं ग्रंथकाराने निर्देश केला आहे. समस्त व त्रिविध भेदांनी भिन्न, सर्वज्ञ सृष्टिस्थितिलय-कारण अशा ज्या श्रीदत्ताला समस्त व व्यस्त असें ॐ हे पद निरूपण करते तो श्रीदत्त अविद्याकामकर्मादि अनेकविध संकटांपासून आम्हां श्रोत्या-वक्त्यांचे रक्षण करो हे तात्पर्य. ॥११॥

सर्वाभयप्रदः सर्वन्यासपूर्वकमग्रजः ।

यदाश्रितोऽप्यसम्पद्यं याति दत्तं भजामि तम् ॥१२॥

अन्वयार्थ :- (सर्वन्यासपूर्वकं) सर्वत्यागपूर्वक (सर्वाभयप्रदः) सर्व प्राण्यांना अभय देणारा (अग्रजः) ब्राह्मण (असंपदपि) साधनचतुष्टयसंपत्तिरहित असाहि (यं) ज्या दत्ताचा (आश्रितः) आश्रय करणारा (यं) ज्याच्या स्वरूपाप्रत (याति) अभेदाने प्राप्त होतो (तं) त्या (दत्तम्) दत्ताप्रत (भजामि) मी भजतो ॥११॥

भावार्थ :- 'शुभ कार्यांत विघ्ने फार' या न्यायाने सर्व विघ्नध्वंसार्थ आणखी दोन श्लोकांनी मंगल करतो असें शिष्टाचारानुसाराने दाखवून दुसऱ्या व तिसऱ्या श्लोकांत या वृद्धशिक्षारूप ब्रह्मजिज्ञासेला अधिकारी कोण आहे हे गुरु महाराज स्पष्ट करतात. या मर्त्य लोकांतील पुत्र-धनादिसाध्य नाना प्रकारची सुखे व यज्ञादि पुण्यकर्मसाध्य स्वर्गादिब्रह्मलोकांपर्यंत दिव्य लोकांतील सुखे स्वार्थाकरितां संपादन करीत असतां सर्व भूतांना फार पीडा होते, असा विचाराने निश्चय झाल्यामुळे हीं क्षयिष्णु व परपीडाकारक सर्व सुखे व तत्साधने मनःपूर्वक टाकून आब्रह्मस्तंबपर्यंत सर्वभूतांना ज्याने अभय दिले आहे असा ब्राह्मण अर्थात् विधिपूर्वक सर्वकर्मसंन्यास केलेला चतुर्थाश्रमी, नित्यानित्यविवेकादिसाधनचतुष्टयसंपत्ति नसतांहि ज्या श्रीदत्ताचे अनन्य भावाने संकीर्तन नामस्मरणादि भजन करून, तदेकनिष्ठ तदाश्रित होतो, तो सुद्धां त्या परब्रह्म अखंड श्रीदत्तस्वरूपाला प्राप्त होतो अर्थात् मुक्त होतो अशा त्या परब्रह्म परात्पर व करुणासागर श्रीदत्ताचे मी भजन करतो ॥१२॥

षट्कर्ता षड्विहीनो यं श्रितः पावनभावयुक् ।

याति मन्दविरागोऽपि यं तं दत्तगुरुं भजे ॥१३॥

अन्वयार्थ :- (षट्कर्ता) भिक्षाटनादि सहा कर्मे करणारा, (षड्विहीनः) पातित्यहेतु मंचकादि सहा पदार्थांचा त्याग करणारा, (मंदविरागोऽपि) अल्प वैराग्यशीलसुद्धां (पावनभावयुक्) परमपवित्र परमात्म्याच्या शुद्ध भक्तीने युक्त असा संन्यासी (यं श्रितः) ज्याचा सेवक

झाला असतां (यं याति) ज्याला प्राप्त होतो (तं दत्तगुरुं) त्या दत्तगुरूला (भजे) मी भजतो॥२॥

भावार्थ :- पूर्व श्लोकांत वर्णिलेल्या भगवदाश्रित संन्याशाने आश्रमनिषिद्ध कर्मांचा त्याग करून, स्वाश्रमाला विहित अशीं शास्त्रोक्त कर्मे अनासक्तीने शिष्टाचारपरिपालनार्थ करावीं हे मंगलश्लोकाच्या मिषाने दाखवितात. ज्याच्या चित्तांत विषय-वैराग्य मंद असेल अशा ब्राह्मणाला कुटीचकादि चार संन्यासांपैकीं कोणत्याच संन्यासाचा अधिकार नाही. इतकेंच नव्हे, तर असा अनधिका-यांनी संन्यास ग्रहण केला तर त्यांना अधोगति होते, असें जें शास्त्र आहे ते केवळ उदरभरणादिकांकरितां संन्यास घेणा-यांच्या निषेधाकरितां आहे. विषयामध्ये पूर्ण आसक्तीहि नाही व तीव्र वैराग्य नसल्याने अनासक्तीहि नाही अशा अर्धवट स्थितींत असलेल्या; "देवा ! या विषय-पंकांतून काढून माझें कल्याण कर," म्हणून अनन्यभावाने भगवदाश्रय करणा-या संन्याशाच्या निषेधाकरितां नव्हे. 'आपि चेत्सुदुराचारः' अशा भगवद्वचनाने दुराचारीहि भगवद्भक्तीचा अधिकारी होतो असें सांगितले आहे; मग मंद विरागी भक्तीचा अधिकारी होतो हे काय सांगावे? अशा संन्याशाला श्रवणादिपूर्वक ज्ञानप्राप्तीचा अधिकार जरी संन्यासग्रहणकालीं नसला, तरी निषिद्धवर्जनपूर्वक आश्रमविहित कर्मानुष्ठान व भगवद्भक्ति करीत राहिल्यास ज्ञानलाभयोग्यतादि सर्व क्रमाक्रमाने होणार आहे. म्हणून रोज स्वशाखोपनिषत्, विष्णुसहस्रनाम, गीता, रुद्र, पुरुषसूक्त, प्रणव, व इतरहि भगवन्नामाचा जप, स्नान, बाह्याभ्यंतरशुद्धि, देवतार्चन, ध्यान, भिक्षाटन, हीं सहा कर्मे भगवदाज्ञापरिपालन बुद्धीने करणारा व शुक्ल वस्त्र परिधान करणे, पलंग वापरणे, बायकासंबंधीं वार्तालाप करणे, इंद्रियविषयाबद्दल लोलुपता बाळगणे, दिवसा निजणे, गाडी, घोडा वगैरे यानसाधन वापरणे अशा सहा शास्त्रनिंद्य कर्मांचा त्याग करणारा मंदवैराग्यशाली संन्यासी सुद्धां ज्या श्रीदत्तगुरुंच्या भक्तीने, सेवेने दत्तगुरुस्वरूप होतो त्या सद्गुरुचे मी भजन करतो ॥ ३ ॥

सर्वात्मेशस्य हृत्स्थस्यास्तान्यभावो यमातिगः ।

उत्स्वभावोऽनृणो भक्तः प्रियो यस्य नमामि तम् ॥४॥

अन्ववार्थ :- (हृत्स्थस्य) हृदयांत वसणा-या, (सर्वात्मेशस्य) सर्वात्मस्वरूप व सर्वेश्वरस्वरूप असणा-या (यस्य) ज्या श्रीदत्ताचा (अस्तान्यभावः) हे सर्व जगत् भगवद्रूप आहे अशा भावनेने त्यक्तभेदबुद्धि असा (उत्स्वभावः) उत्कृष्ट आहे स्वभाव ज्याचा असा (यमातिगः) मृत्यूचे किंवा भजनानंदातं निमग्न असल्याने यमनियमांचेहि अतिक्रमण करणारा (प्रियो भक्तः) आवडता भक्त (अनृणः) देवऋषिपितृऋणरहित होतो (तं नमामि) त्या श्रीदत्ताला मी नमस्कार करतो॥४॥

भावार्थ :- श्रौतस्मार्तादि सर्व कर्मांचा परित्याग चित्तांत तीव्र वैराग्य नसतां हि करून, भगवदेकशरण संन्यासी भगवद्भजनाने मुक्त होतो, असें पूर्वी सांगितले. परंतु "ब्राह्मण जन्मल्याबरोबरच देव, ऋषि व पितर यांच्या ऋणांनी युक्त असतो, तो यज्ञादिकाने देवांचे, स्वाध्यायाध्ययनाने ऋषींचे, व प्रजोत्पादनादिकाने पितरांचे ऋण फेडल्याशिवाय, जर मोक्षाविषयीं प्रयत्न करूं लागेल, तर अधोगतीला जोतो" असें श्रुतिस्मृत्यादिग्रंथात सांगितले असल्यामुळे ते आपले सांगणे योग्य नाही अशी शंका घेऊन, श्रीदत्तभक्त संन्याशाला हा ऋणत्रयापाकरणाचा नियम लागू नाही असें दाखवीत, श्रीदत्तनमस्कारात्मक मंगल, विघ्नसंभावनेने या चतुर्थ श्लोकांत ग्रंथकार करतात. ऋणत्रयापाकरणाने ज्या देव-ऋषि-पितरांचा संतोष जायमान ऋणी ब्राह्मणाने करावयाचा, त्या सर्वांचा अन्तरात्मा व मालक श्रीदत्तच आहे व तो हृदयस्थ-अति निकट, असल्याने त्याचे भजन अत्यंत सुलभ व सर्वांचा संतोष करणारे असें आहे. कारण सर्व प्राणिमात्र त्याचीच प्रजा आहे व तो सर्वांचे मूळ कारण आहे. ज्याप्रमाणे झाडाच्या मुळाला पाणी न घालतां पत्रपुष्पादिकांवर पाणी शिंपणे, वृक्षाच्या कोणत्याहि भागास संतोषकारक नाही; त्याप्रमाणे सर्वांचा मूळ पुरुष व भजनप्रिय अशा श्रीदत्ताचा भजनाने संतोष न करतां, देवादिकांचा संतोष करण्याचा यत्न व्यर्थ आहे. श्रीदत्ताचा संतोष करणारा मात्र सर्वांचा संतोष करतो. तो सर्वात्म्याचे भजन करीत असल्याने त्याच्या मोक्ष-मार्गांत कोणीहि विघ्नं करूं शकत नाहीत. कदाचित् विघ्न आल्यास त्याचे दूरीकरण करण्यासाठी परमात्मा सदैव सिद्ध असतो. हा भजक लवकर संत पदवीला पोंचतो. सर्व

वस्तु परमात्म स्वरूपच आहेत असा याचा दृढ निश्चय असल्याने हा नेहमीं अभय अवस्थेंत असतो. कदाचित्, दैववशात् याचेकडून विहितकर्म झाले नाही किंवा कांहीं प्रमाद घडला तर हृदयांतरवासी भजनसंतुष्ट परमात्मा तात्काळ ते पाप नाहीसें करतो. ईश-भक्ताच्या वा-यालासुद्धां राहूं नका अशी यम-धर्माची आपल्या दूतांना आज्ञा असल्याने, यमधर्मादिकांच्या दंडाचीसुद्धा श्रीदत्तभक्ताला भीति नाही. पापक्षयाच्या उद्देशाने हा भक्त जरी भगवद्भजन करीत नसला, कारण भगवत्प्रीति हेच त्याच्या भजनाचे उद्देश्य असते, तरी भजनप्रभावाने याची सर्व पापें लयाला जाऊन, ज्या या श्रीदत्ताचा प्रिय भक्त सर्व ऋणांपासून भजन-वैभवाने मुक्त होतो, त्या श्रीदत्तप्रभूला अनन्यभावाने माझा नमस्कार असो ॥४॥

उपाधिनाऽऽत्मनानात्वं कर्तृतां वीक्ष्य भोक्तृताम् ।

विशारदोऽप्यनित्यत्वं लोककालागमात्मनाम् ॥५॥

ततो निर्विद्य संन्यस्य प्रवृत्तिं प्रेयसीमपि ।

विशारदं ब्रह्मनिष्ठं श्रोत्रियं गुरुमाश्रयेत् ॥६॥

अन्वयार्थ :- (विशारदः) स्वकार्यकुशल मुमुक्षूने, (उपाधिना) अविद्यारूप उपाधीने आत्म्याचे अनेकत्व, (उपाधिना कर्तृतां भोक्तृतां वीक्ष्य) विज्ञानमयकोशरूप उपाधीने जीवाला कर्तृत्व व आनंदमय कोशरूप उपाधीने त्याला भोक्तृत्व आहे, असें विचाराने निश्चित करून, (लोककालागमात्मनामपि) स्वर्गादिलोक, स्वर्गसुखोपभोगकाल, स्वर्गसाधनकर्मबोधक वेद, शरीराद्यनित्योपाधियुक्त जीवात्मे या सर्वांचेहि (अनित्यत्वं वीक्ष्य) विचाराने अनित्यत्व निश्चित करून (ततः निर्विद्य) त्या सर्वांपासून विरक्त होऊन (प्रेयसीमपि प्रवृत्तिं संन्यस्य) अत्यंत प्रिय असणा-याहि आपल्या कर्ममार्गाकडील प्रवृत्तीला सोडून (श्रोत्रियं) शास्त्रनिष्णात (ब्रह्मनिष्ठं) ब्रह्मसाक्षात्कार झालेल्या (विशारदं) दृष्टांतादिकांनी शिष्याला तत्त्व पटवून देणा-या अशा (गुरुं) गुरुला (आश्रयेत्) शरण जावे) ॥५॥६॥

भावार्थ :- संन्यासाश्रमाविषयीं वेदांत विधान नाही, परंतु लोकांत संन्यासाश्रमपरंपरा अव्याहत चालू आहे ती केवळ अंधपरंपरा आहे, अशा

जैमिनि-मताचा अनुवाद करून, चार सूत्रांनी संन्यास, श्रुत्यादिप्रमाणसिद्ध आहे, असा बादराणाचार्यांनी दिलेला संन्यासनिर्णय प्रगट करण्याकरतां, मुमुक्षूने अत्यंत प्रिय असलेला प्रवृत्तिमार्ग सोडून, संन्यासपूर्वक निवृत्ति मार्गाचे अवलंबन करून, सद्गुरूला शरण जावे, हे या पांच व सहा अशा दोन श्लोकांत उपपत्तिपूर्वक ग्रंथकार दाखवितात.

प्रत्येक शरीरांत इंदरूप जडापेक्षां विलक्षण म्हणजे अहंरूपाने भासणारा आत्मा नित्य व प्रति शरीरांत भिन्न असा आहे. स्वर्गादि उपभोग्यविषय व तत्साधनभूत कर्म-वेद वगैरे पदार्थांचा प्रलयांत लोप होत असला तरी पुन्हां त्यांचा प्रादुर्भाव होत असल्याने, ते प्रवाहाप्रमाणे नित्यच आहेत, म्हणून त्याविषयी वैराग्य होणे संभवनीय नाही. सुख-तत्साधनादि पदार्थ अनादि कालापासून या जगांत आहेत व अनंत कालपर्यंत ते असेच प्रवाहरूपाने राहणार. यांचा अत्यंत उच्छेद कधींहि संभवनीय नाही. जगत्सृष्टिस्थितिलयकर्ता सर्वेश्वर कोणी आहे, याबद्दल प्रमाण नाही. धर्मच फलदाता आहे. आत्मा ज्ञानस्वरूप नसून इंद्रियादिद्वारां होणा-या ज्ञानाचा आश्रय आहे. सुषुप्त्यवस्थेत इंद्रियादिकांचा लय झाला म्हणजे आत्मा जडमूढ अशा अंधकारमय अवस्थेत असतो, असें आपण रोज पाहतो. वेदान्तिसम्मत मुक्तिदर्शेत जर असेच इंद्रियादिक नसतील, तर ती मुक्ति-अवस्था म्हणजे एक क्षयरोगच आहे. हा क्षयरोग होण्याकरितां सुखमय सर्व प्रपंच सोडून ब्रह्मचर्यादि कष्टमय साधनाने परम कठीण अशा गुरुसेवेत ज्ञानाकरतां आपले अमूल्य आयुष्य व्यतीत करणारे लोक मनुष्यकोटींत गणना करण्यास योग्य नाहीत; अशा जैमिनिमतानुयायांच्या शंकेला उत्तर देण्याकरितां हि हे दोन श्लोक सिद्धांत्याचे आहेत. त्यांचे थोडक्यांत म्हणजे असें आहे-जर जीवात्मे उपाधीचा आश्रय न करतां वस्तुतःच भिन्न भिन्न असतील, इंद्रियादिक साधनाने ज्ञानरूप परिणामाला ते आत्मे पावत असतील, कर्तृत्वभोक्तृत्व हा त्यांचा वास्तविक धर्म असेल, जग हे पारमार्थिक सत्य असेल, व जगत्सृष्टिस्थितिलयकर्ता ईश्वर नसून धर्मच आहे असें सिद्ध होईल, तर मुक्ति हा क्षय रोग आहे असें म्हणजे व तदर्थ यत्न करणारे *अमनुष्य* असें तत्त्व सिद्ध होईल; परंतु यांपैकी एकहि गोष्ट

प्रमाणांनी सिद्ध नाही. अतींद्रियार्थाचे सूर्यप्रकाशाप्रमाणे स्पष्ट ज्ञान करून देणारी श्रुति व तदनुगृहीत तर्काने विचार केला असतां प्रत्ययाला येणारे जीवात्म्यांचे नानात्व घटमठाद्युपाधीने भासणा-या आकाशाच्या भेदाप्रमाणे औपाधिक आहे. विज्ञानमयकोशाच्या तादात्म्यामुळे त्याला कर्तृत्व व आनंदमयकोशाच्या तादात्म्याने भोक्तृत्व भासते. जपाकुसुमोपाधीच्या संसर्गाने भासणारा स्फटिकाचा लालपणा जसा औपाधिक, तसेंच अज्ञान व कोशरूप उपाधीने अनेकत्व, कर्तृत्व, भोक्तृत्व, अनित्यज्ञानत्व हे जीवात्म्यावर सर्व औपाधिक आहे. वास्तविक नित्य एक सच्चिदानंदरूप असा हा आत्मा आहे व त्याच्या या वास्तविक स्वरूपाच्या अज्ञानामुळे निर्माण झालेली ही सर्व सृष्टि शुक्तीवर भासणा-या रजताप्रमाणे मिथ्या आहे. अचेतन अतएव देशकालअवस्थादि ज्ञानरहित असा धर्म; सर्वज्ञ, सर्व शक्ति, चेतन ईश्वराच्या प्रेरणेशिवाय देशकाल अवस्थादि सापेक्ष स्वर्गादि फलोपभोग देऊं शकत नसल्याने तशा सर्वज्ञ, सर्व-शक्ति ईश्वराचीहि आवश्यकता आहे. 'नासदासी' दित्यादि श्रुतीमध्ये प्रलय व उत्पत्त्यादिकांचे वर्णन असल्यामुळे अविद्या असे तोंपर्यंत देश, काल, आगम व विशिष्ट जीवात्म्यांना ऊर्णनाभिप्रमाणे अव्यक्त रूप मायेत लीन करून पुन्हां बाहेर काढणारा ईश्वर, मायिक जगाचा उपादान व निमित्त कारण असा आहे. आत्मे जरी नित्य असले तरी उपाधीच्या नाशाने प्रलयांत त्यांचाहि नाश होतो असें या लोकांत सांगितले आहे. स्वरूपतः तो परब्रह्मच असल्याने कधीहि नष्ट होत नाही. केलेलं शुभाशुभ कर्म ज्ञानाशिवाय समूल नष्ट होत नाही. ते आपले फळ देण्याकरितां सदैव जागृत असते. "सुख पाहतां जवापाडे दुःख पर्वताएवढें" या न्यायाने सर्व प्रपंच दुःखमयच आहे. म्हणून अत्यंत प्रिय असणारा कर्मकांडात्मक प्रवृत्तिमार्ग वैराग्यपूर्वक सोडून स्वार्थसाधनतत्पर अशा मुमुक्षूने शब्दब्रह्म व परब्रह्मांत निष्णात, लौकिक दृष्टान्तादिकांनी व शक्तिपातांनी सर्वानर्थमूळ अज्ञान निवृत्त करण्यास समर्थ अशा सद्गुरूंचा आश्रय करावा असें ठरते ॥६॥

भक्त्या गुरुमुपासीनः श्रद्धालुस्तत्परो वशी ॥

स्थेयःशमोऽनन्यधिया श्रवणादि ततश्चरेत् ॥७॥

अन्वयार्थ :- (भक्त्या) गुरु प्रत्यक्ष ईश्वर आहेत अशा भावनेने (गुरुं) आपल्या गुरुंच्या (उपासीनः) सर्वदा जवळ असणा-या (श्रद्धालुः) आस्तिक्य बुद्धियुक्त (तत्परः) गुरु किंवा ब्रह्मतत्पर (वशी) जितेन्द्रिय (स्थेयःशम)ः अत्यन्त स्थिर, शान्तियुक्त अशा मुमुक्षूने (अनन्यधिया) श्रवणादिकालीसुद्धां मी ब्रह्माहून अभिन्न आहे अशा बुद्धीने (ततः) त्या सद्गुरुपासून (श्रवणादि) श्रवण, मनन निदिध्यासन (चरेत्) करावे ।। ७।।

भावार्थः :-- पूर्व श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणे सद्गुरुला शरण गेल्यावर तेथे काय करावे हे या श्लोकांत सांगतात. सच्छिष्यांनी सद्गुरुचा आश्रय केल्यावर, ईश्वरच गुरुरूपाने प्रगट झाला आहे अशी भावना दृढ धरून नेहमी सद्गुरुंच्या सेवेत, नमस्कारात व सान्निध्यांत तत्पर असावे. प्रसंगविशेषी मनांतील शंकाहि विचाराव्या. गुरुच्याजवळ योग्य स्थळी दृढासनबद्ध असावे. चांचल्य टाकून द्यावे. गुरुवाक्य म्हणजे प्रत्यक्ष श्रुतीच आहे अशी भावना ठेवावी. जिंकण्याकरितां किंवा गुरुला अडविण्याकरितां कांहींहि विचारूं नये. जिज्ञासुपणाने ब्रह्मज्ञान करून घेण्याविषयीं तत्पर असावे. रसनेन्द्रियप्रभृति सर्व इंद्रियें आपल्या स्वाधीन ठेवावीं; तदधीन होऊ नये. विवेक - वैराग्यादि पूर्वांग व दमउपरत्यादि उत्तरांगासहित शांतीचे स्थैर्य वारंवार अभ्यासाने चित्तांत करावे. इतकी सर्व पूर्व तयारी झाल्यावर सर्व साधनांपेक्षां अत्यंत अंतरंग अशा श्रवण, मनन निदिध्यासनरूप साधनांचा गुरुंच्या सांगण्याप्रमाणे अभ्यास करावा. स्वतःच्या स्वतंत्र बुद्धीने त्यांत काहीं कमीजास्त करूं नये. श्रवण व मनन यांचाच पुष्कळ अभ्यास करावा. आपल्या वर्णाचा, जातीचा, कुळाचा व देहाचा अभिमान जर श्रवण - मननाने शिथिल झाला नसेल, तर पुष्कळ काळ निदिध्यासनच करावे. परमेश्वर कृपेने दृढ वैराग्यद्वारा अहंकार शिथिल झाला असल्यास, या साधनांचे स्वल्पानुष्ठान केले तरी चालेल. एकंदरीत आपले दोष किती गेले, किती शिल्लक आहेत, आपण कोठवर आलों, अद्यापि किती मार्ग आक्रमण करावयाचा आहे इत्यादि पूर्वापरविचारपूर्वक श्रवणादि साधनानुष्ठान गुरुसान्निध्यांत, गुरुवाक्यानुसारे मुमुक्षूने तत्पर होऊन करावे ।। ७।।

पापहृत्कृच्छ्रफलदशाब्दज्ञानं तु संशयान् ।।

निवर्तयेत्स्वयं नश्येदसत्त्वावरणं तदा ।।८।।

अन्वयार्थ :- (पापहृत्) पापनाशक (कृच्छ्रफलदशाब्दं ज्ञानं तु) कृच्छ्राचे फल देणारे शब्दापासून झालेले ब्रह्माचे परोक्षज्ञान, तर (संशयान् निवर्तयेत्) सर्व संशयाला दूर करील (तदा) त्या वेळीं (असत्त्वावरणं) ब्रह्म नाही असें भासविणारे अज्ञानकृत आवरण (स्वयं नश्येत्) आपोआपच नष्ट होईल ।। ८ ।।

भावार्थ :- पूर्वश्लोकांत ब्रह्मज्ञानाकरितां गुरुमुखाने श्रवणादि साधने करावीं असें सांगितले, परंतु कृच्छ्रादिकांच्या अनुष्ठानाने चित्तांतील पाप नष्ट झाल्याशिवाय ज्ञान उत्पन्न होत नाही असा शास्त्रसिद्धांत असल्याने पापनाशक कृच्छ्रादि अनुष्ठान सोडून श्रवणादि करणे व्यर्थ आहे, अशी शंका घेऊन तिचे समाधान या श्लोकांत करतात. पापनाशाशिवाय ज्ञान होत नाही, हा पूर्वपक्ष्यांनी सांगितलेला शास्त्र - सिद्धान्त सिद्धान्त्यालाहि मान्य आहे. भक्तियुक्तान्तःकरणाने गुरुमुखांतून केलेले वेदान्त - श्रवण प्रतिदिवशीं ऐंशी कृच्छ्राच्या फळाला देते, अशी स्मृति असल्याने श्रवणादि साधन करणा-या मुमुक्षूला कृच्छ्राचे अनुष्ठान सहज घडत असल्याने ज्ञानप्रतिबंधक पापांचा नाश त्यांना अनायासेंच सिद्ध आहे. ज्ञानाग्नि सर्व कर्मांचे भस्म करून टाकतो अशी भगवद्गीता (सांगत) असल्याने श्रवणादिकांपासून झालेले परोक्षब्रह्मज्ञानसुद्धां सर्व पापांचा नाश करीत असल्याने, त्याला पापनाशाकरितां इतर अनुष्ठानांची आवश्यकता नाही. 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि' या स्मृतींत ज्ञानशब्दाने अपरोक्ष साक्षात्काराचाच बोध होतो; कारण भगवत्पादांनी स्वप्नांतून जागा झालेल्या माणसाला ज्याप्रमाणे स्वप्नांतील पातकांची बाधा होत नाही, त्याप्रमाणे अविद्या निर्द्वेतून जागा झालेल्याला, म्हणजे ब्रह्मसाक्षात्कारी पुरुषाला कांही पातक राहत नाही, असें निरूपण केले आहे. म्हणून शब्दापासून होणा-या परोक्ष ज्ञानाने पातकांचा नाश होत नाही, अशीहि शंका अयोग्य आहे. कारण विद्यारण्यांनी, परोक्षब्रह्मज्ञान, बुद्धिपूर्वक केलेल्या सर्व पातकांचे भस्म करते, व गुरुंनी सांगितलेल्या महावाक्यापासून झालेल्या ब्रह्मसाक्षात्काराने सर्व संसारमूलकारण अविद्येचा

नाश होतो असें स्पष्ट सांगितले असल्यामुळे 'ज्ञानाग्निः' या स्मृतीत ज्ञानपदाने परोक्ष ज्ञानहि घेण्यांस कांही हरकत नाही. हे परोक्षज्ञान पापनाशक आहे. इतकेच नव्हे तर इहलोक, परलोक व सुख इत्यादि सर्व कल्याणांचा उच्छेद करणा-या, आत्मा देहाहून अतिरिक्त आहे, कां देह म्हणजेच आत्मा इत्यादि शेंकडो संशयांनाहि नाहीसें करते. ब्रह्म नाही असा भ्रम करणारी जी अज्ञानाची असत्त्वावरण नांवाची शक्ति ती सुद्धा या परोक्ष ज्ञानाने नष्ट होते. ब्रह्मसाक्षात्कार नसला तरी ब्रह्म आहे असा दृढ निश्चय श्रवणपूर्वक परोक्ष ज्ञानाने होत असल्याने ब्रह्म साक्षात्काराकरितां मुमुक्षु मनन व निदिध्यासनाकडे स्वतःच प्रवृत्त होईल. अतएव अत्यंत उपयोगी अशा परोक्षज्ञानाचे साधन जें श्रवणादि, त्यांचे अनुष्ठान मुमुक्षूने इतर सर्व व्यापार टाकून गुरुशुश्रूषापूर्वक कराचे असा आशय येथे आहे ॥८॥

शुद्धमोहपाशजन्मान्त-क्लेशकामक्रियालयः ॥

स्वात्मन्येकतया दृष्टे संशयानां कुहान्तरम् ॥९॥

अन्वयार्थ :- (स्वात्मनि) स्वरूपभूत आत्मा (एकतयादृष्टे) अखंड एकरूपाने पाहिला असतां (शुद्धमोहपाशजन्मान्त-क्लेशकामक्रियालयः) शोक, मोह, दया, लज्जा इत्यादि आठ पाश, जन्म, मृत्यु, अविद्यादि पांच क्लेश, सर्व इच्छा, इष्ट, अनिष्ट, मिश्र फळ देणारी सर्व कर्मे यांचा लय होतो म्हणून (संशयानां) संशयांना (कुह अन्तरम्) अवकाश कोठून ? ॥ ९॥

भावार्थ :-- सद्गुरूंनी सांगितलेल्या, शास्त्रोक्त पद्धतीने केलेल्या श्रवणादिकाने अपरोक्ष ब्रह्मज्ञान झाले असतां शोकादिक नष्ट होतात, हे या नवव्या श्लोकांत सांगतात. वास्तविक पाहिले असतां सच्चिदानंदघन, अद्वितीय ब्रह्माशिवाय दुसरा पदार्थच जगांत नाही. तथापि अविद्यावरस्थेत राहून विचार केला असतां, अनादि अविद्येच्या योगाने निर्माण झालेल्या अहंकाराशीं आत्म्याचे अविवेकाने एकीकरण करून मी व माझे अशा प्रत्ययरूप आत्मानात्म्याची गांठ बांधून हे असावे, हे मिळावे इत्यादि इच्छा म्हणजे काम व ग्रंथि असें श्रुतीला संमत आहे. ज्यावेळी हृदयांतील हे सर्व काम नाहीसे होतात- म्हणजे ज्या वेळी हृदयाच्या सर्व ग्रंथी तुटतात, त्या वेळी मर्त्य - भावाला पावलेला आत्मा अमर होतो असें काठकोपनिषदात

सांगितले आहे. हे कामरूप ग्रंथीच स्वर्गादि इष्ट फळें देणारी, नरकादि अनिष्ट फळें देणारी व मनुष्य लोकरूप मिश्रफल देणारी सारी कर्म जीवाकडून करवितात. अविद्या, काम व कर्म हे प्रामुख्याने संसाराला कारण आहेत. शोक, मोह, कृपा, लज्जा, भय, शंका, किळस, कुल शील जाति यांचा अभिमान हे आठ जीवाला बांधणारे पाश, जन्म व मरण, देहादिकांचे ठिकाणी आत्मबुद्धिरूपाविद्या, गर्व, प्रीति, द्वेष, मरणाचे भय, हे पतंजलीने सांगितलेले पांच क्लेश, हेहि जीवाला चौ-यांशी योनीतून फिरविणारे आहेत. सद्गुरुंच्या सान्निध्यांत राहून त्यांच्या मुखांतून झालेल्या श्रवणादि साधनानुष्ठानाने मुमुक्षूला अपरोक्ष अखंडस्वरूपसाक्षात्कार झाला असतां जन्ममरणप्रद अशा अविद्याकामकर्मादि व शोकमोहादि अनर्थांची निवृत्ति होते. सर्व संशयांचे मूळ कारण हे अविद्यादिच गेले असतां मग संशयाला अवकाशच नाही, त्यामुळें जीव कृतार्थ होतो. म्हणून मुमुक्षूने सद्गुरुसान्निध्यांत श्रवणादि करावे ॥ ९॥

भोक्त्रापत्यारम्भणाभ्यामात्मांशजगदेकता ॥

उक्ता देहत्रयातीत आत्मा साक्षी धियेष्यते ॥१०॥

अन्वयार्थ :--(आत्मांशजगदेकता) परब्रह्म, जीव, व चराचरविश्व या तिघांचाहि अभेद (भोक्त्रापत्यारम्भणाभ्यामुक्ता) भोक्त्रापत्यधिकरणाने व आरंभणाधिकरणाने सांगितला आहे. (देहत्रयातीतः) स्थूल, सूक्ष्म व कारणरूप या तीन देहांच्या पलीकडे असणारा (साक्षी) देहत्रय त्यांचे व्यापार व त्याचे अभिमानी यांना साक्षात् पाहणारा (आत्मा) अखंडैकरस केवळ आत्मा (धिया) निश्चयात्मक अन्तःकरण वृत्तीने (ईक्ष्यते) पाहिला जातो ॥ १०॥

भावार्थ :- पूर्वश्लोकांत, जीवाला परब्रह्माच्या स्वतःशी असलेल्या ऐक्याच्या साक्षात्काराने शोकादिकांची निवृत्ति होऊन कृतकृत्यता येते असें सांगितले, परंतु 'द्वा सुपर्णा' या श्रुतींत जीव हा कर्मफळांचा भोक्ता व ईश्वर केवळ साक्षी असा जीवेश्वरांचा भेद सांगितला आहे. जीवाचे भोक्तृत्व हे नित्य असेल तर भोगसाधने ही प्रवाहरूपाने कां हाईना नित्यच मानली पाहिजेत. मग नित्यभोक्ता जीव व नित्य अभोक्ता साक्षी ईश्वर यांचे ऐक्यदर्शन कसें शक्य आहे, व कदाचित् तसें ज्ञान झाल्यास ते खरे म्हणजे

अबाधित कसें असेल अशी शंका करुन ; जीवात्मा स्वरूपतः अभोक्ता साक्षीरूपच आहे, उपाधीने भोक्तृत्व त्यावर आरोपित आहे म्हणून ऐक्यदर्शन होण्यास व ते अबाधित मानण्यास कांहींहि हरकत नाही हे उत्तर या दशम श्लोकांत सांगतात. भोक्त्रापत्यधिकरणांत (२-१-१३) एकमेव अद्वितीय ब्रह्मच आहे, असें सांगणा-या श्रुतीशी भोक्ता व भोग्य यांच्या भेदाला जाणणा-या व परीक्षित अशा प्रत्यक्षादि प्रमाणांचा विरोध येत असल्याने श्रुतिसिद्ध अद्वैतच खोटे मानावे, अशी शंका घेऊन तरंग, फेस, बुडबुडे इत्यादि समुद्रविकार भिन्न दिसत असूनहि समुद्राची एकताहि जशी आहे, तद्वत् भोक्ता भोग्य इत्यादि पदार्थ ब्रह्माहून भिन्न दिसत असले तरी भोक्ता-भोग्य होणे किंवा भोग्य भोक्तृस्वरूप होणे ही आपत्ति न येतां एकमेवाद्वितीय ब्रह्मच सर्व आहे असें अद्वैतहि सिद्ध होते, असें दाखविले. 'तदनन्यत्व' या आरंभणाधिकरणांत (२-१-१४) भोक्ता व भोग्य यांचे ब्रह्माशीं असलेले भेदाभेद पूर्वाधिकरणांतील समुद्रतरंगन्यायाने खरेच आहेत अशी शंका करुन ; श्रुति व युक्तीने ते बाधित असल्याने व्यावहारिकच मानावे व एक अद्वितीय ब्रह्मच तात्त्विक मानावे असें सांगितले आहे. या दोन्हीहि अधिकरणांत मिळून परब्रह्म, तदंश म्हणून प्रसिद्ध असलेला जीव व जगत् हे सर्व परब्रह्मच आहे असें सिद्ध झाले. 'आत्म' शब्दाचे 'अत्ति' 'आदत्ते' 'आप्नोति', अशा व्युत्पत्तीने निरूपण केले असतां क्रमाने जाग्रदवस्था, स्वप्नावस्था व सुषुप्त्यवस्थाविशिष्ट सोपाधिक आत्मस्वरूपाचा बोध होत असला, तरी उपाधी मिथ्या असल्याने हे जीवाचे औपाधिकरूप आहे. 'यच्चास्य संततो भावः' या चतुर्थ व्युत्पत्तीने अखंड सत्ता हे आत्म्याचे वास्तविक स्वरूप आहे असा बोध आत्मपदाने होत असल्याने व परब्रह्महि अखंड सत्तारूप असल्याने दोन्ही एकच आहेत. चतुर्थ निर्वचनाने सिद्ध झालेले आत्मस्वरूप देहत्रयातीत व साक्षीरूपच आहे असें हे अखंड आत्मस्वरूप महावाक्यजन्य निर्विकल्प व निश्चयात्मक अशा अन्तःकरणवृत्तीचे विषय होत हा भावार्थ ॥ १० ॥

उपक्रमादिषड्लिङ्गैर्यत्तात्पर्यावधारणम् ।

अद्वैते श्रवणं तत्तत्संस्कृता धीस्तदीक्षणे ॥११॥

अन्वयार्थः-- (उपक्रमादिषड्लिंगैः) उपक्रमादि सहा लिंगांनी (अद्वैते) जीवाभिन्न परब्रह्माच्या ठिकाणी (यत्तात्पर्यावधारणम्) जो तात्पर्यनिश्चय (तत् श्रवणम्) त्याला श्रवण असे म्हणतात. (तत्संस्कृता धीः) त्या श्रवणाने संस्कृत झालेली बुद्धि (तदीक्षणे) त्या अद्वितीय परब्रह्माच्या अपरोक्ष ज्ञानाविषयी (समर्था) समर्थ आहे ॥ ११॥

भावार्थः-- चक्षुरादि बहिरिन्द्रिये व अन्तःकरण हे पराक् आहेत, म्हणजे यांना अनात्म्याला पाहण्याचीच शक्ति आहे व अनादि कालापासून आजपर्यंत यांना अनात्मदर्शनाचाच अभ्यास आहे त्यामुळे बुद्ध्यादिकांना आत्मदर्शन होणे शक्य नाही; असे असतां 'धियेक्ष्यते' बुद्धीने आत्मा पाहिला जातो असें पूर्व श्लोकांत कसें म्हटले अशा शंकेचे उत्तर ; संस्कृतबुद्धिगम्य आत्मा आहे असें सांगून या ११ व्या श्लोकांत देतात. **उपक्रमोपसंहार**^१ - ग्रंथारंभ व ग्रंथाचा शेवटचा भाग. **अभ्यास** - वारंवार तोच विषय सांगणे, **अपूर्वता**^२ - नावीन्य असणे. **फलम्**^३ - प्रयोजन दाखविणे, **अर्थवाद**^४ - स्तुती करणे, **उपपत्ति**^५ - युक्ति सांगणे अशा सहा प्रमाणांनी कोणत्याहि ग्रंथाचे, प्रकरणाचे, वाक्याचे तात्पर्य समजते. प्रकृत स्थली जीवाहून अभिन्न ब्रह्म आहे असें या षड्विध लिंगांनी तात्पर्य निश्चित करणे यालाच वेदान्तश्रवण असें म्हणतात. श्रद्धा व सद्गुरुप्रसादादिकांनी युक्त मुमुक्षूला जर असें श्रवण घडले तर त्याची बुद्धि श्रवणाने संस्कृत होते; पुढें श्रवणानुसारि मनन व निदिध्यासन घडून बुद्धीला सूक्ष्मपणा प्राप्त होतो. अनात्मदर्शनाला साधन असें बुद्धीचे जाड्य नष्ट होऊन तिला सूक्ष्मपणा आल्याने जीवाभिन्न ब्रह्माचा अपरोक्ष साक्षात्कार होण्याला ती समर्थ होते, म्हणून पूर्व श्लोकांत 'धियेक्ष्यते' असें म्हटले ते योग्यच आहे. मनाने, इन्द्रियाने, बुद्धीने, आत्मा दिसत नाही असा निषेध करणारी श्रुति स्थूल बुद्धीला आत्मा दिसत नाही असें सांगणारी असल्याने 'धियेक्ष्यते' हे विधान श्रुतिविरुद्धहि नाही ॥ ११॥

प्रत्युक्तात्र फलव्याप्तिर्वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता ।

ततो धिया कृते वाक्यविचारे स्वात्मदृग्भवेत् ॥१२॥

अन्वयार्थ :- (अत्र) 'नैव वाचा न मनसा' इत्यादि श्रुतींत

(फलव्याप्तिः) चिदाभासप्रकाश्यत्व (प्रत्युक्ता) निषिद्ध केले. (वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता) 'दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या' या श्रुतीत वृत्तिविषयत्व अपेक्षित आहे. (ततः) म्हणून (धिया) संस्कृत अशा सात्त्विक बुद्धीने (वाक्यविचारे कृते) तत्त्वमस्यादि वाक्यांचा विचार केला असतां (स्वात्मदृक् भवेत्) स्वरूपभूत आत्म्याचे ज्ञान होईल किंवा आत्मा बुद्धीच्या योगाने आपणांला पाहणारा असा होईल ।। १२।।

भावार्थ :- स्थूल बुद्धीला अग्राह्य व सूक्ष्म बुद्धीला ग्राह्य आत्मा आहे असे सांगून 'न दृश्यते' व 'दृश्यते' या श्रुतींच्या विरोधाचा परिहार पूर्वश्लोकांत जरी केला तरी आत्म्याला दृश्यत्व मानलेच आहे; त्यामुळे आत्मा द्रष्टा आहे, दृश्य नाही या सिद्धान्ताचा विरोध व 'अदृश्यं' इत्यादि श्रुतींचाहि विरोध येतो अशी शंका करून, 'अदृश्यं' या वचनाने फलव्याप्तीचा निषेध केला आहे व 'दृश्यते' या शब्दाने वृत्तिविषयत्वरूपदृश्यत्व सांगितले आहे. त्यामुळे द्रष्टृत्व व वृत्तिविषयत्वरूपदृश्यत्व यांचा व 'अदृश्यं' इत्यादि श्रुतींचाहि विरोध येत नाही हे या १२ व्या श्लोकांत सांगतात.

कोणत्याहि पदार्थाचे प्रत्यक्ष ज्ञान होण्याचे असल्यास प्रथम प्रत्यक्षसाधन इन्द्रियादिद्वारां तद्विषयाकार अन्तःकरण वृत्ति होते. ती वृत्ति त्या विषयांतील आवरक अज्ञान दूर करून तेथील चैतन्याच्या प्रतिबिंबाचे ग्रहण आपल्या ठिकाणी करते. या प्रतिबिंबास चिदाभास अशी संज्ञा आहे. या चिदाभासाचा संबंध जड विषयाशी झाला म्हणजे हा घट आहे किंवा मी घट जाणतो असा व्यवहार होतो. या चिदाभासाने घटाला प्रकाशित करणे म्हणजे घटाने दृश्य होणे असा अर्थ आहे. अचेतन पदार्थ स्वतःच आपला प्रकाश करण्यास असमर्थ असल्याने त्यांच्या प्रकाशाकरितां चिदाभासरूप प्रकाशाची व हा चिदाभास निर्माण होण्याकरितां आवरणनिवृत्तीची गरज आहे. परंतु ब्रह्म स्वयंप्रकाश असल्याने दिवा पाहण्याला दुस-या दिव्याची जशी गरज नाही, फक्त त्या दिव्यावरील आवरण काढले म्हणजे तो दिसतो; तद्वत् ब्रह्मप्रकाश होण्याला दुस-या प्रकाशाची - चिदाभासाची - गरज नाही. शब्दापासून झालेल्या ब्रह्माकार वृत्तीने त्यावरील आवरण गेल्याबरोबर ब्रह्म स्वयमेव भासू लागते. ते चिदाभास भास्य नाही.

ब्रह्माकारवृत्तीत जरी चिदाभासरूप प्रतिबिंब असले तरी माध्यान्ह कालच्या सूर्याखाली ठेवलेला दिवा जसा सूर्याला प्रकाशित करू शकत नाही म्हणून ब्रह्म हे दृश्य नाही. अतएव अदृश्य इत्यादि श्रुतीचा, व द्रष्टा दृश्य होत नाही, या नियमाचा कांही विरोध नाही. ब्रह्मावर जें अज्ञानाचे आवरण आहे ते घालविण्याकरितां तदाकार वृत्ति करावी लागते. त्या वृत्तीचा ते विषय होते म्हणून बुद्धीने ब्रह्म पाहिले जाते; हेहि म्हणणे योग्यच आहे. तत्त्वमस्यादि वाक्याच्या विचाराने अशी ब्रह्माकार वृत्ति होते. या वृत्तीलाच अपरोक्ष ज्ञान म्हणतात. किंवा मंद दृष्टीच्या माणसाला पदार्थ स्पष्ट दिसत नाही. त्याने चष्मा लावला असतां ते स्पष्ट दिसतात ; त्याप्रमाणे अज्ञानाने आवृत अतएव मंद आत्म्याला आपले स्वरूप स्पष्ट दिसत नाही. परंतु वेदान्त विचारजन्यबुद्धिवृत्तिरूप चष्मा लावला असतां, तो आत्मा त्या उपाधीच्या योगाने आपणांला(स्वतःला) स्पष्ट पाहू शकतो असाहि अर्थ येथे घेता येईल. कसेहि मानले तरी श्रुति व सिद्धान्त यांचा किंचितहि विरोध नाही ॥ १२॥

श्रुत्या युक्त्याप्यपास्यात्र तु सदसदसत्सन्मतं दुष्टमुक्तं ।

मिथ्या कार्यं विवर्ताभ्युपगमत इदं जन्मनाशश्रुतेश्च ॥

प्राणाद्यस्यापि चेष्टा गुणफणिगतिवत् स्यादभेदोक्तिरैक्य-

ज्ञप्त्यै सम्बन्ध आध्यासिक इह तदपास्त्यै श्रुता वाक्यचिन्ता ॥१३॥

अन्वयार्थ :- (अत्र तु) या ठिकाणी तर (दुष्टं) सदोष (सदसत् - असत् - सन्मतं) सदसदुभय स्वरूप, केवल असत्स्वरूप, केवल सद्रूप असें जग आहे असें मतत्रय (श्रुत्या युक्त्या अपि) श्रुतीने व युक्तीने हि (अपास्य) निरस्त करून (इदं प्राणादिकार्यं) हे प्राणादि कार्य (विवर्ताभ्युपगमतः) विवर्तवादाच्या स्वीकाराने (जन्मनाशश्रुतेश्च) व उत्पत्ति आणि नाश दाखविणारी श्रुति असल्याने (मिथ्या उक्तं) मिथ्या आहे असें सांगितले (अस्य चेष्टा अपि) या प्राणादिकार्याचे व्यवहार सुद्धां (गुणफणिगतिवत्) रज्जु सर्पाच्या गतीप्रमाणे मिथ्याच आहेत. (ऐक्यज्ञप्त्यै) ऐक्यबोध होण्याकरतां (अभेदोक्तिः स्यात्) कार्यकारणाचा अभेद सांगितला आहे. (संबंधः

आध्यासिकः) आत्म्याचा व प्राणादिकांचा संबन्ध आध्यासिकच आहे. (इह) या वेदान्तशास्त्रांत (तदपास्त्यै) आत्मानात्म्यांच्या आध्यासिक संबंधाच्या निवृत्ती-करितां (वाक्यचिंता) तत्त्वमस्यादि वाक्यांचा विचार (श्रुता) श्रुतींत सांगितला आहे ॥१३॥

भावार्थ :- अकराव्या श्लोकांत उपक्रमादि लिंगांनी अद्वैत वस्तूंच्या ठिकाणीं तात्पर्यनिश्चय म्हणजे श्रवण अशी व्याख्या केली, परंतु सत्, असत् व सदसत् असें जगाचे स्वरूप मानणारे वादी निरस्त होईपर्यंत अद्वैत वस्तु सिद्ध होऊं शकत नाही. मग तेथे तात्पर्यनिश्चय असंभवी आहे अशी शंका करून या श्लोकांत वादित्रयाचे खंडन करून, कार्याचे मिथ्यात्व दाखवून, अद्वितीय ब्रह्मवस्तूची सिद्धी करून विचाराचे फल दाखवितात.

कार्य हे किंचिद्रूपाने सत् व किंचिद्रूपाने असत् जसें - घट उत्पत्तीच्या पूर्वी प्राप्य म्हणजे मिळवावयाचा आहे अशा रूपाने सत् होता, उत्पन्न झाल्यावर तो प्राप्त झाला म्हणजे मिळाला. परंतु उत्पत्तीच्या पूर्वी प्राप्त या रूपाने तो असत्हि होता, उत्पन्न झाल्यावर प्राप्तरूपाने सत् असला, तरी प्राप्य रूपाने असत्च आहे. एवंच प्रत्येक पदार्थ सत् व असत् असा सर्वदा आहे असें जैनांचे मत आहे.

जो पदार्थ सत् आहे तो कधी असत् असणे शक्य नाही. एका वेळीं सत्त्व व असत्त्व असे विरुद्ध धर्म एका ठिकाणी राहूं शकत नाहीत, म्हणून उत्पत्तीच्यापूर्वी घटादि कार्य हे असत् असते म्हणजे नसते. उत्पत्तीच्या पूर्वीहि ते असेल, तर कुंभाराला त्याच्या उत्पत्तीकरतां एवढा खटाटोप कशाला हवा म्हणून कार्य असत्, असे वैशेषिक व नैयायिक यांचे मत आहे.

असत् असूनहि जर कुंभारादिकांच्या उद्योगाने उत्पन्न होत असेल तर शशशृंग, वंध्यापुत्र यांचीहि उत्पत्ति कर्त्याच्या खटपटीने होईल व वाळूंतूनहि तेल निघून " प्रयत्नें वाळूचे कण रगडितां तेलहि गळे " हा सिद्धान्तपक्ष होईल, म्हणून पूर्वी कार्य असत् नाही तर कारणामध्यें सूक्ष्मरूपाने सत् म्हणजे विद्यमानच आहे हे सांख्य मत आहे. परंतु पूर्वाचार्यांनी तटस्थपणाने तिघांच्याहि मतांचा विचार करून प्रत्येक मतांत दोष येत असल्याने एकहि मत निर्दोष नाही असें जाणून श्रुति व युक्ति

यांच्या आधारे जग हे मिथ्या म्हणजे सत्, असत्, सदसत् अशा रूपाने अनिर्वचनीय आहे असें निश्चित केले आहे. सदसत् पक्षांत परस्पर विरोध हा दोष, असत्पक्षांत वंध्यापुत्रोत्पत्तिप्रसंग दोष व सत्पक्षांत कर्त्याच्या व्यापाराला वैयर्थ्य हा दोष. एवंच कोणताहि पक्ष दोषरहित नाही. वस्तुविचारांत दोष आले म्हणजे ते दोष वस्तूचा वास्तविकपणा घालवितात, म्हणजे मिथ्यात्व सिद्ध करतात. अतएव मिथ्यात्ववाद्याला सर्व दोष भूषणावह असल्याने युक्तीने जगाचे मिथ्यात्वच सिद्ध होते व 'नेह नानास्ति' इत्यादि श्रुतीहि जगाचे मिथ्यात्वच दाखवितात म्हणून युक्ति व शास्त्रविरुद्ध पूर्वीचे तीनहि पक्ष टाकून हे जग उत्पत्तीच्या पूर्वी भ्रमाचे अधिष्ठान जो सदात्मा तत्त्वरूप होते व पुढें शुक्तीच्या अज्ञानाने विवर्तरूप रजत जसें निर्माण होते, तसेच सत्त्वरूपात्म्याच्या अज्ञानाने अधिष्ठानापेक्षां विषमसत्ताकपरिणामरूप जो विवर्त या विवर्त न्यायाने (शुक्तिरजत न्यायाने) झाले. अशा रीतीने जगाची उत्पत्ति श्रुतीने दाखविली असल्याने आकाशादिक व प्राणादिक सर्व कार्य मिथ्या आहे. शिवाय सत् व असत् पदार्थांचा जन्म व नाश होऊं शकत नसल्याने व श्रुतींत जगाचे जन्म व नाश सांगितले असल्यानेहि जग सदसद्विलक्षण म्हणजे मिथ्या आहे. जग मिथ्या मानले तर जागतिक व्यवहाराची व्यवस्था लागणार नाही ; कारण मिथ्या रजताचे कडी - तोडे - मुकुटादि व्यवहार होत नसतात व जगाचे तर सर्व व्यवहार सुरळीतपणे चालू आहेत अशी शंका येथे घेऊं नये. स्वप्न खोटे असून जागे होईपर्यंत स्वाप्नीक व्यवहार जसे सुरळीत होतात किंवा दोरीवर भासलेल्या सापाचा बाध होईपर्यंत त्याची हालचाल इत्यादि व्यवहार जसे अबाधित असतात तद्वतच जगाचेहि व्यवहार ब्रह्मज्ञानापर्यंत सुरळीत होण्यास कांही हरकत नाही. जर हे सर्व जग खोटे असेल तर हे सर्व आत्मरूप आहे. ' सर्व खल्विदं ब्रह्म ' म्हणजे हे सर्व ब्रह्मरूप आहे असें श्रुतींत कसें म्हटले ही शंकाहि कांहीं योग्य नाही. कारण या श्रुतींत कार्य हे कारणाहून भिन्न नाही, कारणरूप ब्रह्मच एकमेवाद्वितीय आहे असें ब्रह्माचे एकत्वच दाखविले आहे. जसे घट शराव वगैरे मृत्तिकेचे विकार म्हणून कांही पृथक् नसून सर्व मृण्मय मृत्तिकाच आहे असें जसें म्हटले त्याप्रमाणेच हे समजावे. असें जर

आहे तर माझा प्राण, माझा देह अशी ममत्वाने जगाची प्रतीति कां येते असें म्हणाल, तर येथे आत्मा व प्राणादि या उभयतांचा दुसरा कोणताहि संबंध नसून अहंबुद्धिसिद्ध आध्यासिक म्हणजे काल्पनिक, खोटा संबंध आहे; म्हणूनच तशी प्रतीति होते व त्यामुळे सर्व अनर्थ निर्माण झाले आहेत. या अनर्थमूल मिथ्याभूत संबंधाच्या निवृत्तीकरतांच ' तत्त्वमस्यादि ' महावाक्याचा विचार करण्यास श्रुतीने सांगितले आहे ॥ १३ ॥

शिष्यः शास्त्रानुशिष्टस्त्वमसि न जडदृश्याङ्गगोप्राणहृद्धी-

तत्सङ्घात्मा न दुःखादि तव हृदयजं नासि संसार्यतस्त्वम् ॥

प्रत्यग्बोधात्मनित्याद्वयचिदिति सकृद्बोधितोऽपीशभक्तो

वेत्यन्तर्दृक्तथैव प्रमितिजनकवाक्याद्विपर्यासहापि ॥१४॥

अन्वयार्थ :- हे वत्स, (त्वं) हे बाळा, तूं (जडदृश्यांगगोप्राणहृद्धी-तत्सङ्घात्मा न असि) जड व दृश्य असें जें शरीर, इन्द्रियें, प्राण, मन व बुद्धि आणि त्यांचा समुदाय हे नव्हेस (हृदयजं दुःखादि तव न) ज्या अर्थी दुःखादि तुझ्या मनापासून निर्माण झालेले आहेत त्या अर्थी ते मनालाच आहेत, तुला नाहीत. (अतःत्वम्) म्हणून तूं (संसारी न असि) संसारी नाहीस. (प्रत्यग्बोधात्मनित्याद्वयचित् असि) तर इदं पदार्थाहून वेगळा ज्ञानस्वरूप नित्याद्वितीय चैतन्य जें ब्रह्म तत्स्वरूप आहेस. (इति सकृद्बोधितोऽपि) याप्रमाणे एक वार प्रबुद्ध जागा केला असतांहि (ईशभक्तः) ईश्वराचा भक्त (अन्तर्दृक्) आत्मस्वरूप पाहण्याविषयींच तत्पर (शास्त्रानुशिष्टः शिष्यः) शास्त्राने किंवा गुरूने उपदिष्ट असा उपदेशार्ह मुमुक्षु (प्रमितिजनकवाक्यात्) यथार्थ ज्ञान करून देणाऱ्या महावाक्याने (तथैव वेत्ति) मी अखंड सच्चिदानंदरूप आहे असें जाणतो. (ततः) नंतर (विपर्यासहापि) विपरीत बुद्धीला सोडणारा होतो. ॥ १४ ॥

भावार्थ :- महावाक्यार्थविचाराने ज्ञान झाले असतां अज्ञान व तन्मूलक सर्व अनर्थ निवृत्त होऊन मोक्षप्राप्ति होते असें तात्पर्याने पूर्वं श्लोकांत सांगितले. परंतु मोठ्या प्रयासाने रात्रंदिवस विचार करणारांचे अज्ञान व जन्ममरणादि अनर्थ सुटलेले दिसत नाहीत अशी शंका करून ;

पापबुद्धि अतएव कुतर्क करणा-या लोकांचीच ही दशा आहे. शुद्धबुद्धि, ईश्वरभक्त व अंतर्मुख अशा पुण्यात्म्यांची विचाराने ज्ञानोत्पत्तिपूर्वक अनर्थ-निवृत्ति अवश्य होते हा सिद्धान्त सप्रमाण असल्याने खरा आहे. सर्वत्र अधिकाराची आवश्यकता असते म्हणून विचाराचा सुद्धा अधिकारी व्यक्तीलाच उपयोग होतो हे या चतुर्दश श्लोकांत सांगतात. 'शाब्दे परे च निष्णात' अशा सद्गुरूंनी साधन-चतुष्टय ईश्वरभक्त्यादि सकलसाधनसंपत्तियुक्त सच्छिष्याला " हे वत्सा, तुला दृश्य होणारे व अचेतन असे जे शरीर - इंद्रिये - प्राण - मन - बुद्धि किंवा यांचा समुदाय हे तुझे स्वरूप नव्हे ; कारण हे सर्व तुला दिसणारे आहे. ज्याला जे दिसते त्याहून तो वेगळा असतो. जसे डोळ्याला सूर्य दिसतो म्हणून सूर्याहून डोळा वेगळा आहे. देहेन्द्रियादि सर्व तुला दिसते, म्हणून त्याहून तुझे स्वरूप अत्यंत विलक्षण आहे. सुखदुःखादि व कामसंकल्पादि हे चित्तांतच उत्पन्न होतात व तुला दिसतात. म्हणून तेहि तुझे धर्म नसून सर्व चित्ताचेच आहेत. अतएव तूं जन्ममरणादि संसाररहित आहेस. तूं केवळ सच्चिदानंद अद्वितीय ब्रह्मरूप आहेस " अशा रीतीने एक वार बोध केला असतां, तो अधिकारी अन्तर्मुख शिष्य देहादिकांच्या ठिकाणी असलेली आत्मबुद्धी टाकून, मी केवळ परब्रह्म स्वरूप आहे; असा निश्चय करून सर्व अनर्थापासून मुक्त होतो. श्वेतकेतुप्रभृति अधिकारी शिष्य याप्रमाणे ज्ञानी होऊन अनर्थविमुक्त झाले असें श्रुति सांगत असल्याने अधिका-याला सम्यक् बोध करून देणारा विचार निष्फल नाही ॥ १४॥

सद्यो बोधो भवेच्चेत्प्रमितिजनकसद्वाक्यतोऽनेकवारं

पप्रच्छ श्वेतकेतुः कुत इतरऋषिः पञ्चवारं पुनश्च ॥

शङ्कैवं माऽस्तु बुद्धेः प्रबलतर इवाग्नेः प्रबन्धोऽत्र शश्वत्

श्रुत्योक्तं तद्विनष्ट्यै श्रवणमपि महारुन्धतीनीतिबोधः ॥१५॥

अन्वयार्थ :- (प्रमितिजनकसद्वाक्यतः) यथार्थ ज्ञान करून देणा-या अबाधित वेदवाक्याने (सद्यः) श्रवण केल्याबरोबर (बोधः) ज्ञान (भवेत् चेत्) होत असेल तर (श्वेतकेतुः) श्वेतकेतु नांवाचा ऋषिपुत्र (अनेक वारं) अनेक वेळां - नऊ वेळां (कुतः पप्रच्छ) आपल्या आरुणिनामक पित्याला कां

विचारता झाला? (इतर ऋषिः) दुसरा भृगु ऋषि (पुनः पंचवारं) पुनःपुन्हां पांच वेळां वरुणनामक पित्याला कां विचारता झाला ? (एवं शंका मास्तु) अशी शंका घेऊं नये (अत्र) या आत्मसाक्षात्काररूप कार्यात (बुद्धेः) बुद्धीला (प्रबलतरः) अत्यंत बलवान् असा (प्रबंधः) प्रतिबन्ध आहे (अग्नेः इव) अग्नि उत्पन्न होण्यामध्ये जसे मणी, मंत्र, औषधीरूप प्रतिबंध असतात त्याप्रमाणे (तद्धिनष्ट्यै) त्या प्रतिबंधांच्या नाशाकरितां (श्रवणं) अनेक वार श्रवण (श्रुत्या उक्तं) श्रुतीने सांगितले (महारुंधतीनीतिबोधः अपि) स्थूलारुंधती न्यायाने भृगूलाहि बापाने बोध केला ।। १५ ।।

भावार्थ :- पूर्व श्लोकांत, सद्गुरूंनी अधिकारी सच्छिष्याला एकवार ब्रह्मोपदेश केला असतां तो अपरोक्ष साक्षात्कारी होतो असें सांगितले ; परंतु हे खरे वाटत नाही. कारण तसें जर असते तर श्रुतीने श्रवणानंतर मनन व निदिध्यासन हे सांगितले नसते व सूत्रकारानेहि मरेपर्यंत श्रवणादिकांची आवृत्ति करण्यास सांगितले नसते. अशा शंकेला या श्लोकांत उत्तर देतात. दुस-या प्रमाणाने न बाधित होणारे व यथार्थ ज्ञान करून देणारे तत्त्वमस्यादि वेदान्तवाक्य श्रवण झाल्याबरोबरच, शिष्याला अपरोक्ष साक्षात्कार करून देत असते; तर आरुणिपुत्र श्वेतकेतूने, बापाने एकदां 'तत्त्वमसि ' असें सांगितले असतां, पुन्हां मला सांगा पुन्हां सांगा असें नऊ वेळां बापाला पुनःपुन्हां कां विचारले असते ? याप्रमाणेच वरुणपुत्र भृगु ऋषीला पित्याने ब्रह्मोपदेश केला असतां व तप हे ब्रह्मज्ञानाचे साधन आहे, त्या तपश्चर्येने ब्रह्म जाण असें साधनहि सांगितले असतां, पुनःपुन्हा पांच वेळां वरुणनामक बापाला ब्रह्म सांगा असें कां म्हटले असते? ज्या अर्थी एक वार सांगूनहि पुन्हां प्रश्न केलेला दिसतो त्याअर्थी सकृदुपदेशाने बोध होत नाही अशी शंका घेऊं नये. याचे कारण असें की कोणतेहि कार्य उत्पन्न होण्यास जशी कारणसामग्री लागते तसा प्रतिबंधकाचा अभावहि लागतो. ज्याला कोणताहि प्रतिबंधक नाही व सर्व कारण सामग्री सिद्ध आहे, केवळ उपदेशाचीच न्यूनता आहे, त्याला एकवार उपदेश केल्याबरोबर तात्काळ ब्रह्मज्ञान होते. श्वेतकेतुप्रभृति शिष्यांला ज्ञानाची इतर सर्व सामग्री होती, पण जडभरत व वामदेवादिकांना जन्मांतरोत्पादक

दुरदृष्टरूप प्रतिबंध जसें होते तसें जरी नसले तरी या जन्मांतीलच कांही विलक्षण प्रतिबंध असतात. तसे प्रतिबंध त्यांना असल्याने एकवार श्रवणाने श्वेतकेतु व भृगु यांना ज्ञान झाले नाही. त्यात श्वेतकेतूचे प्रतिबंध नऊ वेळ उपदेशाने व भृगु ऋषीचे पांच वेळ उपदेशाने गेले. अग्नि दाह करण्यास समर्थ असला तरी त्याच्या जवळ दाहप्रतिबन्धक मणि, मंत्र, औषधी जर असतील तर तो दाह करीत नाही व त्या प्रतिबंधाचे दूरीकरण झाले म्हणजे तात्काळ दाह होऊं लागतो. तद्वतच प्रतिबंध असेंपर्यंत श्वेतकेतुप्रभृतींना ज्ञान झाले नाही. वारंवार श्रवणादिकांनी प्रतिबंध नष्ट झाल्यावर तात्काळ ज्ञान झाले. एतावता सकृदुपदेश ज्ञानाला कारण नाही असें मात्र नव्हे. प्रतिबंध नसेल तर एकवार उपदेशहि ज्ञानोत्पादनसमर्थ आहे. एकवेळ श्रवणाने जर प्रतिबंध गेला नाही तर नऊ वेळ श्रवणाने तरी तो जाईल यावर कसा भरंवसा ठेवावा अशी शंका घेऊं नये. एक वेळ कांडले असतां न गेलेला भातावरील कोंडा पुष्कळ वेळ कांडले असतां जातोच कीं नाही ? तसेंच येथेहि समजावे. म्हणूनच पुष्कळ लोक आत्मश्रवण करीत असतांहि आत्म्याला समजत नाहीत असें श्रुति म्हणते. भृगु ऋषीला स्थूल अरुंधती न्यायाने म्हणजे विवाहांत नव-यामुलीला अरुंधती दाखवितांना सूक्ष्मतर असणा-या अरुंधती ता-याच्या जवळील स्थूलस्थूल ताराच प्रथम अरुंधती म्हणून बोध सौकर्याकरितां दाखवितात व क्रमाने सूक्ष्म अरुंधतीचे दर्शन करवितात ; त्या न्यायाने स्थूल - स्थूलब्रह्म सांगून पुढें क्रमाने मुख्य परब्रह्माचा उपदेश वरुण पित्याने केला. ही एक उपदेश करण्याची सुलभ रीति आहे. एकेक उपदेशापासून जसजसा प्रतिबंध क्षय होत जाईल तसतसें ज्ञानहि जवळ जवळ येते. एतावता प्रतिबंध नसेल तर एकवार उपदेशसुद्धां ज्ञानजनक आहे हे सिद्ध झाले ॥ १५ ॥

नष्टेऽज्ञाने सकार्ये निरतिशयमुदाविर्भवेत्सत्परत्वाद्
वाक्यं तस्मात्पुमर्थे श्रुतिशिरउदितं पर्यवस्यत्यवश्यम् ।।
एवं नो चेदहंधीभवभवमृतिदुःखादिरूपः कदाचित्
संसारो दुर्निवार्यस्तत इह पुरुषार्थैकसत्साधनं तत् ।।१६।।

अन्वयार्थ :- (सकार्ये अज्ञाने नष्टे सति) कार्यासहित अज्ञानाचा नाश झाला असतां (निरतिशयमुद्) निरतिशयानंद (आविर्भवेत्) प्रकट होईल (तस्मात्) म्हणून (सत्परत्वात्) सद्रूपब्रह्मतात्पर्यक असल्याने (श्रुतिशिरउदितं वाक्यं) उपनिषदात सांगितलेले तत्त्वमस्यादि महावाक्य (पुमर्थे) मोक्षरूप परम पुरुषार्थात (अवश्यं पर्यवस्यति) अवश्य पर्यवसान पावते. (एवं नो चेत्) असें जर न होईल तर (अहंधीभवभवमृतिदुःखादिरूपः) अहं बुद्धीपासून होणारा जन्ममरण दुःखादिरूप असा (संसारः) संसार (कदाचित्) केव्हाहि (दुर्निवार्यः) दुःखानेहि निवारण करण्यास अशक्य होईल (ततः) म्हणून (इह) या लोकांत (तत्) ते महावाक्य (पुरुषार्थैकसत्साधनम्) मोक्षाचे मुख्य व अबाधित असें साधन आहे ।। १६ ।।

भावार्थ :- 'तत्त्वमसि' इत्यादि महावाक्यांपासून झालेले अखंड निर्विकल्पक प्रत्यक्ष ज्ञान मोक्षपर्यवसायी आहे हे अन्वय व व्यतिरेक या उभय प्रकारानी १६ व्या श्लोकांत दाखवितात. अखंडैकरस, त्रिकालाबाधित, अद्वितीय ब्रह्मालाच तात्पर्याने सांगणा-या उपनिषदांतील तत्त्वमस्यादि महावाक्यांचा, अधिकारी शिष्याला सद्गुरूंनी उपदेश केला असतां त्या वाक्यापासून झालेला निर्विकल्प ब्रह्मसाक्षात्कार आवरणविक्षेपशक्तिसहित व संसाराला कारणीभूत अशा मूल अज्ञानाला घालवितो. सकार्य अज्ञानाचा नाश झाला असतां नित्य निरुपाधिक व निरतिशय अशा स्वरूपभूतानंदाचा आविर्भाव मुमुक्षूच्या चित्तांत होतो हाच आनंद खरा व सर्व दृष्टीने मोठा असा आहे. सार्वभौम राजाच्या आनंदाला म्हणजे मनुष्यानंदाला आरंभ करून, शंभर शंभर पटीने मोठमोठे असणारे इतर सर्व आनंद या स्वरूप-आनंदरूप समुद्राचे बिंदुमात्र आहेत व हे सर्व सोपाधिक, सातिशय व अनित्य असे आहेत. हा स्वरूपानंद सर्वानन्दापेक्षां कांही विलक्षणच आहे. सोन्यांत मिसळलेल्या इतर धातूंचा आगंतुक रंग किंवा वर्ण अग्नीच्या तापाने नष्ट झाला असतां शुद्ध सोन्याचा मूलवर्ण जसा प्रकट होतो, तद्वत् ज्ञानाग्नीच्या तापाने अखंड एकरस ब्रह्मस्वरूप जीवावर आलेल्या अज्ञानरूप मलाचे निराकरण झाले असतां, मूल स्वरूपभूत निरतिशयानंदाचा आविर्भाव होऊन जीव कृतकृत्य होतो. एवढें या तत्त्वमस्यादि वाक्याचे सामर्थ्य आहे. असे सद्गुरु-आश्रयाने वाक्यार्थ ज्ञान संपादन करून स्वरूपानंदात निमग्न

व कृतकृत्य अशा विद्वानांच्या अनुभवावरून सिद्ध आहे. उलटपक्षी प्राण पणाला लावून अहोरात्र कष्ट करीत असतांही या सद्गुरूंच्या आधीन असणा-या महावाक्याचा आश्रय न केल्याने देहादिकांच्या ठिकाणी असलेल्या अहंभावाने उत्पन्न झालेल्या अशा जन्ममरण, दुःखशोक युक्त देवदैत्य, मनुष्य, पशुपक्षी व किडामुंगी इत्यादि नानायोनि संचाररूप संसारांत निमग्न झालेल्या या जीवांना अनंत क्लेश होतात हेहि संसारी जीवाच्या अनुभवाने सिद्ध आहे ; म्हणून अवांतर वाक्यासहित 'तत्त्वमस्यादि' महावाक्य हेच सकळ-क्लेश-निवृत्तिपूर्वक, स्वरूपानंदरूप परमपुरुषार्थ पर्यवसायी आहे हे वाक्य इतर सर्व प्रमाणांनी अबाधित व मुख्य असें साधन आहे. इतर कोणतींही साधने परमपुरुषार्थ पर्यवसायी नाहीत असें अन्वय व्यतिरेकाने निश्चित झाले ॥ १६ ॥

धीर्व्याप्ताङ्गा यदा गा नयति निजनिजार्थान्स्मृता जागृतिस्तद्-

द्रष्टाऽसद्गोऽसि गोवृत्तिलय इह हृदि स्वप्न ईक्ष्या मतार्थाः । ।

मायामात्रं हि दृक् त्वं सकलविदुपसंहार एषा सुषुप्तिर्-

बीजत्वेन ध्यवस्थात्र परमसुखदृग्धीगुणज्ञोऽसि तुर्यः । । १७ । ।

अन्वयार्थ :- (यदा) ज्या वेळी (व्याप्तांगा धीः) सर्व शरीरावयांना व्यापणारी बुद्धी (गाः) इंद्रियाप्रत (निजनिजार्थान्) आपापल्या विषयाकडे (नयति) नेते, (तदा) त्यावेळी (जागृतिःस्मृता) जागृतावस्था असें म्हणतात. (तद्द्रष्टा) हे वत्सा ! त्या जागृतीचा द्रष्टा (असंगः असि) तत्संगरहित असा तूं आहेस. (इह) या वेदान्तशास्त्रांत (हृदि) मनांमध्ये (गोवृत्तिलयः) इंद्रियवृत्तीचा लय होणे याला (स्वप्नः) म्हणजे स्वप्नावस्था असें म्हणतात या ठिकाणी (मतार्थाः) जागृतींत जाणलेले सर्व विषय (ईक्ष्याः) पाहिले जातात. या स्वप्नांतील सर्व पदार्थ (मायामात्रं हि) मिथ्यारूप आहेत. (त्वं) तूं मात्र (दृक्) स्वप्नद्रष्टा आहेस. (सकलविदुपसंहारः) सर्व प्रकारच्या अन्तःकरण वृत्तिरूप ज्ञानांचा उपसंहार (एषा सुषुप्तिः) ही सुषुप्ति अवस्था होय. (अत्र) या ठिकाणी (बीजत्वेन) बीजरूपाने (ध्यवस्था) बुद्धीचे अवस्थान असते. तूं मात्र (धीगुणज्ञः) बुद्धीच्या सत्त्व, रज व तम या तीन गुणांना जाण-

णारा, (परमसुखदृक्) परमसुखाचा अनुभव घेणारा (तुर्यः असि) विश्व, तैजस व प्राज्ञ या तीन अवस्थाभिमान्यांपेक्षां चौथा आहेस ।। १७।।

भावार्थ :- याप्रमाणे अन्वयव्यतिरेकाने तत्त्वमस्यादिवाक्य स्वार्थबोधपूर्वक मोक्षपर्यवसायी आहे हे पूर्व श्लोकांत सांगितले. वाक्यार्थज्ञान पदार्थज्ञान झाल्याशिवाय होत नाही. 'तत्त्वमसि ' वाक्यांत 'तत्', 'त्वम्' व 'असि' अशीं तीन पदे आहेत. त्यांतील 'असि' पदाचा अर्थ तत् व त्वं या पदार्थांचे ऐक्य असा आहे. उरलेल्या तत् व त्वं या पदांपैकी त्वं पदाचा अर्थ १७-१८-१९ व २० या चार श्लोकांनी सांगतात.

प्रफुल्लित अशा वृक्षांत आमूलाग्र जसा रस भरलेला असतो तसेंच या शरीरामध्ये नखशिखांत बुद्धि म्हणजे अन्तःकरण भरलेले आहे. या बुद्धीने प्रेरणा केली असतां आदित्यादि त्या त्या देवतेने अनुगृहीत अशी चक्षुरादि इंद्रिये आपाआपल्या रूपादि विषयांशी संलग्न होऊन त्यांचे ज्ञान ज्या अवस्थेत निर्माण करतात त्या अवस्थेला जागृति अशी संज्ञा आहे. हे वत्सा, तूं या अवस्थेचा केवळ द्रष्टा आहेस ; ही बुद्धीची अवस्था आहे ; ही अवस्था व तदाश्रय बुद्धी यांच्याशी तुझा वास्तविक कांही संबंध नाही ; तूं असंग म्हणजे सर्व संबंधरहित आहेस. ही जाग्रदवस्था निर्माण करणारी कर्मे लीन झाली असतां सर्व इंद्रियांच्या वृत्ति मनामध्ये जेव्हा लीन होतात व जागृतीतील अनुभवांचे संस्कार घेऊन, बुद्धीच इन्द्रिय व विषय तज्ज्ञान या रूपाने परिणाम पावून जागृतीप्रमाणेच सूक्ष्म प्रपंच निर्माण करिते, त्या ज्ञानज्ञेयात्मक सूक्ष्म प्रपंचालाच स्वप्नावस्था असें म्हणतात. येथेहि तूं केवळ या अवस्थेचा द्रष्टा आहेस ; ती अवस्था व तदाश्रय बुद्धि यांचा वास्तविक तुझ्याशी कांहीच संबंध नाही. हा सर्व प्रपंच बुद्ध्याश्रित आहे. या अवस्थेच्या विचारावरून जाग्रदवस्थेचा व्यतिरेक म्हणजे या अवस्थेत अभाव व तुझा या अवस्थेत अन्वय म्हणजे सत्ता हेहि सिद्ध होते. पुढील अवस्थेतहि असेंच अन्वय व्यतिरेक जाणावे. ही स्वप्नावस्था मायामात्र म्हणजे खोटी दिसते; त्या वेळीच असणारी अशी आहे. आपल्या परिणामरूप ज्ञानसहित या बुद्धीचा लय सर्व कारण व तमोगुण प्रधान अशा अज्ञानांत होतो. त्या वेळीं वडाच्या बियांमध्ये सूक्ष्म रूपाने जसें संपूर्ण झाड असते

तद्वत् बुद्धी या अज्ञानांत सूक्ष्म रूपाने असते. या अवस्थेला सुषुप्ति असे म्हणतात. ही सुद्धां बुद्धीचीच एक अवस्था आहे. या अवस्थेत तूं परमसुखाचा आस्वाद घेणारा व जागृतीतील बुद्धीचा रजोगुण, स्वप्नांतील बुद्धीचा सत्त्वगुण व सुषुप्तीतील तमोगुण हे सर्व तूं जाणत असल्याने, गुणज्ञ असेंहि तुला म्हणतात. क्रमाने विश्व तैजस व प्राज्ञ अशा तत्तदवस्थाभिमान्यापेक्षां तूं विलक्षण असल्याने या तिघांच्या अपेक्षेने तुला तुर्य म्हणजे चतुर्थ असें नांव पडले आहे. वास्तविक तूं एकत्वादिसंख्याविरहित अद्वितीय असाच आहेस ॥१७॥

सापेक्षा तुर्यता ते त्र्यनृतपददृशोऽसत्त्रिधातूद्धताङ्गं

मर्त्यं विश्वं तथेदं पटविलय इवाकर्षणाद्धेतुतन्तोः॥

हेतुद्रव्यापकर्षे जगदपि विकृतं नश्वरं श्रौतसत्त्रि-

रूपाकेंद्वग्निधार्यं घटवदसदनाद्योऽसि स त्वं हि मृद्वत्॥१८॥

अन्वयार्थ :- (त्र्यनृतपददृशः) अनृत अशा जाग्रदादि तीन अवस्थांचा द्रष्टा असणा-या (ते) तुला (तुर्यता) चतुर्थपणा (सापेक्षा) तीन अवस्थांच्या अपेक्षेनेच आहे, (त्रिधातूद्धतांगं) कफ, वात व पित्त या तीन धातूंनी धारण केलेले शरीर जसें (मर्त्यं) मरणशील, अतएव असत् म्हणजे मिथ्या आहे. (तथा इदं विश्वं) तसेंच हे विश्वही विनाशी व मिथ्या आहे. (हेतुतन्तोः) कारण अशा तंतूंच्या (आकर्षणात्) पृथक्करणामुळे (पटविलयः इव) कार्यभूत पटाचा ज्याप्रमाणे नाश होतो तसें (हेतुद्रव्यापकर्षे) जगाच्या कारण अशा द्रव्याचे पृथक्करण झाले असतां (विकृतं जगदपि) कार्यभूत जगत् सुद्धां (नश्वरं) विनाशशील आहे म्हणजे नष्ट होते. (श्रौतसत्त्रिरूपाकेंद्वग्निधार्यं) श्रुतीने सद्रूपाने ज्यांचे वर्णन केले आहे अशा सूर्य, चंद्र व अग्नि या तिघांनी धारण केले जाणारे असे सर्व जगत् (घटवत्) घटाप्रमाणे (असत्) मिथ्या आहे. (हि) निश्चयाने (स त्वं) पूर्वोक्त असा तूं मात्र (मृद्वत्) मृत्तिकेप्रमाणे (अनाद्यः असि) कारणरहित अतएव सत् व निर्विकार आहेस ॥ १८॥

भावार्थ :- पूर्व श्लोकांत स्वप्नावस्था मायामय आहे असें सांगितले, कारण ती बदलणारी आहे. अर्थात् तीनीहि अवस्था बदलणा-या असल्याने

मायामय आहेत हेहि सिद्ध झाले. मायामय असल्याने तीन अवस्था जशा असत् आहेत तशी चौथी अवस्थारूप मीहि असत् च आहे. अशी कदाचित् कोणाला शंका येईल ती येऊं नये. तुरीयत्व म्हणून कांही अवस्था नाही. तिन्ही अवस्थांना पाहणा-या द्रष्ट्याला तीन अवस्थांच्या अपेक्षेने तुरीय म्हटले आहे. तुरीय या शब्दाने निर्विशेष आत्मस्वरूप श्रुतीला दाखवावयाचे आहे; हे या श्लोकांत सांगतात.

जागृति व स्वप्न या अवस्थांत स्वरूपाचे अज्ञान व मी ब्राह्मण आहे इत्यादि मिथ्या ज्ञान असें दोन्ही असते. सुषुप्तींत फक्त अज्ञानच असते. अन्तःकरण लीन झाल्यामुळे तेथे मिथ्या ज्ञान असत नाही. आत्मस्वरूप, अज्ञान व मिथ्याज्ञान या उभयांनी रहित स्वयंप्रकाश चैतन्यघन व निर्विशेष आहे असें तुरीय या श्रुतीने सांगितले आहे. जागृति, स्वप्न व सुषुप्ती या तीन्ही अवस्था, अन्तःकरणांतील रज, सत्त्व व तमो गुणांनी निर्माण केल्यामुळे, जरी मिथ्या असल्या तरी या अवस्थात्रयीचा साक्षी जो तुरीय तो सत्यच आहे; खोटा नाही. स्थूल शरीर घटक कफ, वात व पित्त यांची विषमता म्हणजे कमी - अधिकपणा झाला म्हणजे शरीराचा नाश होतो व समता असली म्हणजे शरीराचे स्वास्थ्य असते; म्हणून हे शरीर जसें धातुत्रयीने धरलेले आहे व मरणधर्मक अतएव मिथ्या आहे, त्याप्रमाणेच हे सर्व विश्व सुद्धां सूर्य, चंद्र व अग्नि या तिघांनी धरलेले आहे. या तिघांचा अभाव झाल्यास जगांत कोणताहि व्यवहार होणार नाही. सर्वत्र अंधपणा येईल. या जगच्चालक सूर्यादित्रयींचा विचार केला असतां, हे सुद्धां अव्याकृत माया इत्यादि शब्दांनी सांगितल्या जाणा-या मायेची जीं लोहित, शुक्ल व कृष्ण अशी तीन रूपें आहेत, तत्स्वरूपच आहेत ; अर्थात् या सूर्यादिकांतील तीन रूपेंच खरी असून सूर्यादि व्यक्ती खोट्याच आहेत. तीनरूपात्मक असणारी माया सुद्धां जन्य व कालान्तराने नष्ट होणारी अशीच आहे. हिला इतर विकारांच्या दृष्टीने सत्यत्व सांगितले आहे. वास्तविक ही मिथ्या आहे. हिला उत्पन्न न होणारी म्हणून श्रुतीने 'अजा ' म्हटले नसून, बकरीचे रूपक दाखविण्याकरितां अजा म्हटले आहे ; म्हणून हिला उत्पन्न होणारी अशी मानण्यास कांही हरकत नाही. शास्त्रांत हिला

अनादि म्हटले आहे, परंतु वास्तविक विचार केला असतां खोट्या वस्तूची उत्पत्ति व अनादित्व सारख्याच किंमतीचे आहे. एकंदरीत अनात्मरूप सर्वच विश्व मायामय व नश्वर आहे. ज्याप्रमाणे वस्त्रांतील एकेक तंतू बाजूला काढले असतां पट म्हणून कांही पदार्थ शिल्लक राहत नाही, त्याप्रमाणे जगाला धारण करणाऱ्या सूर्य, चंद्र व अग्नि यांचे जगांतून पृथक्करण केले असतां जगत् शून्यच आहे. या तीन वस्तूंतून हीं तीन रूपें पृथक् केली असतां हे तीन पदार्थांही शून्यच आहेत व ही तीन रूपेंहि मिथ्याच आहेत. मातीचे विकार घटशरावादि जरी मिथ्या असले तरी त्यापेक्षां सर्व विकारानुस्यूत माती जशी खरी असते तसें सर्व प्रकृतिविकृत्यात्मक विकाररूप विश्व जरी खोटें व नश्वर असले तरी या सर्वांना अधिष्ठान सर्वानुस्यूत असा तूं मात्र, हे वत्सा, मिथ्या नाहीस, सत्य आहेस. म्हणून तूं अनादि अनंत व या सर्व प्रकृतिविकृत्यात्मक विश्वाची प्रकृति आहेस. तुझें असें स्वरूप दाखविण्याकरितांच तुला श्रुतीने तुरीय म्हणजे चतुर्थ असें म्हटले आहे ॥ १८ ॥

भास्याङ्गाद्भासकोऽन्योसि घटपटमुखाद्दीपवत्स्वप्रकाशो

ऽन्यत्रेतं मे मनोऽद्य स्थिरमिति मतिभूवृत्तिवेत्ता त्वमन्यः ॥

यत्सान्निध्याज्जडाङ्गाद्यजडवदवभात्येव स त्वं हृदादि-

र्यस्यायस्कान्तवच्च प्रचलति पुरतः स त्वमेवाविकारः ॥१९॥

अन्वयार्थः--(घटपटमुखात् दीपवत्) भास्य अशा घटपटप्रभृति पदार्थापेक्षा भिन्न व भासक अशा दीपाप्रमाणे तूं (भास्यांगात्) भास्य अशा स्थूल देहापेक्षां (अन्यो भासकोऽसि) निराळा व भासक असा आहेस, म्हणून (स्वप्रकाशः असि) स्वयंप्रकाश आहेस. (मे मनः अन्यत्र इतं) माझे मन दुसरीकडे गेले (अद्य स्थिरं) आज स्थिर आहे (इति) याप्रमाणे (मतिभूवृत्तिवेत्ता) अन्तःकरणजन्य वृत्तींचा ज्ञाता (त्वं अन्यः) तूं त्या मन व मनोवृत्तीहून वेगळा (असि) आहेस. (यत्सान्निध्यात्) ज्याच्या सान्निध्यामुळे (जडाङ्गादि) जड असे देहादि अहंकारान्त सर्व पदार्थ (अजडवत्) चेतनाप्रमाणे (एव) च (अवभासति) भासतात, (स त्वं) तो तूं आहेस. (यस्य

पुस्तः) ज्या तुझ्या पुढें (अयस्कान्तवत्) लोखंड जसें लोहचुंबकापुढें चालते तसें (हृदादिः) अन्तःकरणादि (प्रचलित) क्रिया करीत असतात (सः त्वमेव) तो तूं च (अविकारः असि) त्या क्रियेच्या योगाने विकारी होत नाहीस. निर्विकारच आहेस. ॥१९॥

भावार्थ :- घटपटप्रभृति प्रकाश्य पदार्थाहून वेगळा व त्या पदार्थाना प्रकाशित करणारा जसा दिवा असावा त्याप्रमाणे स्थूल देह, स्थूल देहाभिमानपूर्वक व्यवहार केले जाणारे जे सर्व दृश्य पदार्थ, या सर्व दृश्य जडपदार्थाहून दीपाप्रमाणेच तूं वेगळा व तद्भासक आहेस, म्हणून तूं स्वयंप्रकाश आहेस. माझे मन काल श्रवणाच्या वेळीं दुसरीकडेच गेले होते, आज अगदीं स्थिर आहे, इत्यादि प्रकारांनी मन व मनाच्या सर्व वृत्तींना जाणणारा तूं, मन व तद् वृत्तीहून अत्यंत वेगळा व त्यांचा प्रकाशक असा आहेस - ज्या तुझ्या स्वयंप्रकाश रूपाच्या सान्निध्येने देह - प्राण - इन्द्रिये - मन - बुद्धि - अहंकार इत्यादि जड पदार्थसुद्धां एखाद्या सचेतन पुरुषाप्रमाणे व्यवहार करीत असलेले दिसतात, असा तूं अचेतनांना चेतविणारा स्वयंचैतन्यरूप आहेस. निर्विकार असणारा लोहचुंबक आपल्यापुढें असलेल्या लोखंडाचे चलन - चलन करून स्वतः अविचलित, स्थिर अशा स्थितीतच असतो, त्याप्रमाणे तूंही आध्यासिक संबंधाने तुझ्यापुढें आलेल्या मन, बुद्धि प्रभृति पदार्थांच्या सर्व प्रकारच्या हालचाली करवून स्वतः निर्विकार व कूटस्थ स्वरूपच आहेस ॥ १९॥

शेषत्वेनाङ्गनाद्या दृश इह दयिता यस्य सोऽतिप्रियस्त्वं

भूयासं मा न भूवं त्वहमिति दृगतिप्रेमपात्रोऽसि स त्वम् ॥

प्रज्ञातद्वृत्तिसाक्षी त्वमनिशमुदितः सच्चिदानन्दरूपः

साक्षित्वं बोद्धृत्वं तेऽलमविकृतितयेत्थं त्वमर्थोऽवधार्यः ॥२०॥

अन्वयार्थ :- (इह) येथे (दृश्यःयस्य) ज्या तुझ्यांत द्रष्ट्याच्या (शेषत्वेन) अंगभूत तदर्थ किंवा अनुकूल झाल्याने (अंगनाद्याः दयिताः) स्त्रीपुत्रादिक प्रिय आहेत, (स त्वं) तो तूं (अतिप्रियः असि) त्या सर्वांपेक्षा अत्यंत प्रिय आहेस. (अहं मा न भूवं किंतु भूयासं इति दृक्) माझा नाश

केव्हांहि होऊं नये, तर मी सर्वदा असावे असें पाहणारा (स त्वं) तो तूं (अतिप्रेमपात्रोऽसि) अत्यंत प्रेमाचे स्थान आहेस. (प्रज्ञातद्वृत्तिसाक्षी त्वं) बुद्धि व तद्वृत्ति यांचा साक्षी असा तूं (अनिशं उदितः सच्चिदानंदरूपः असि) निरंतर स्फुरणारा सच्चिदानंदरूप असा आहेस. (ते साक्षित्वं बोद्धता अलमविकृतितया) तुझें साक्षित्व व बोद्धत्व बुद्धीप्रमाणे सविकार नसून अत्यंत निर्विकार आहे. (इत्थं त्वमर्थोऽवधार्यः) याप्रमाणे तत्त्वमसि वाक्यांतील त्वं पदाचा अर्थ समजावा ॥ २० ॥

भावार्थ :- या जगांत प्रत्येक प्राण्याचे वास्तविक व मुख्य असें प्रेम आपल्यावरच म्हणजे आत्म्याच्या ठिकाणीच आहे. पुत्र - स्त्री - धनादि पदार्थ आपल्यास अनुकूल आहेत म्हणूनच प्रीतीचे विषय आहेत ; अर्थात् त्यावरील प्रीति आत्मोपाधिक आहे, निरुपाधिक म्हणजे स्वतःच नाही. कारण ते पुत्रादि जर आपणांला प्रतिकूल झाले तर तत्काळ ते प्रेमांतून उतरून द्वेष - विषय होतात. आत्म्याचे मात्र तसें नाही. तो केव्हांहि कोठेहि व कोणालाहि द्वेषविषय नाही. म्हणून त्याची प्रीति निरुपाधिक म्हणजे स्वतःच आहे. यासाठीं प्रत्येक प्राण्याला कोणत्याहि अवस्थेंत माझा नाश होऊं नये, मी सदा असावे, असें वाटत असते. अत्यंत व्याध्यादिग्रस्त माणसें आत्महत्या करितात ती आत्म्याची नसून आत्म्याला प्रतिकूल अशा देहाचीच आहे. हा देह पडल्यावर आपण सुखांत राहूं असेंच त्या आत्महत्या करणाऱ्याला वाटत असते. असा निरुपाधिक व निरतिशय प्रेमविषय जो पदार्थ, बा शिष्या ! तोच तूं आहेस. बुद्धि व तिच्या सर्व वृत्ति यांचा साक्षी निरंतर प्रगटच असणारा, कधींहि न मावळणारा असा सच्चिदानंदरूप तूं आहेस. बुद्धीला इंद्रियादिकांचा साक्षीपणा व जाणतेपणा आहे, परंतु तो सापेक्ष विकाररूप वृत्त्यात्मक आहे. तुझें साक्षित्व व द्रष्टृत्व निर्विकार स्वरूपज्ञानात्मक आहे. अशा रीतीने तत्त्वमसि या वाक्यांतील त्वं पदाचा अर्थ महावाक्यार्थबोधांत उपयोगी पडणारा येथे सांगितला ॥ २० ॥

द्रष्टा यो नो गुणात्मा न खमपि पवनो नाग्निरापो न च क्षमा

प्राणो हृद्दीर्न चाक्षाण्युदितसकलसम्बन्धहीनोऽक्षरोऽन्यः ॥

**दृश्यात्कार्याज्जडाद्योऽगतिरनवयवोऽसङ्ग एको विशुद्धो
बुद्धो नित्यो विमुक्तोऽद्वयऋषिवचसारूप्यसौ तत्पदार्थः ॥२१॥**

अन्वयार्थ :- (यो द्रष्टा) जो द्रष्टा असा परमात्मा (गुणात्मा नो) सगुण किंवा प्रकृतिरूप नाही (खं न) आकाश किंवा शून्यरूप नाही (पवनोऽपि न) वायुरूपहि नाही (अग्निःन आपःन) तेजस्वरूप व जलरूपहि नाही, (क्षमा च न) पृथ्वीरूपहि नाही, (प्राणः हृत् धीः अक्षाणि च न) प्राण, मन, बुद्धि, व इन्द्रियस्वरूपहि नाही, (उदितसकलसंबन्धहीनः) पूर्वी सांगितलेल्या गुणप्रकृति प्रभृति सर्व पदार्थांचा संबंध नसणारा म्हणूनच (अक्षरः) अविनाशी (जडात् दृश्यात् कार्यात् अन्यः) अचेतन व दृश्य अशा आकाशादि कार्यापेक्षां निराळा आहे ; (यः अगतिः) जो मन इत्यादि साधनांनी भास्य नसणारा (अनवयवः असंगः) अवयव नसणारा म्हणूनच संबन्धरहित (एकः) सजातीय, विजातीय व स्वगत अशा तीन भेदांनी रहित असणारा, (अद्वयः) क्षुधा, तृषा इत्यादि द्वैतरहित, म्हणूनच (विशुद्धः बुद्धः नित्यः विमुक्तः) शुद्ध - ज्ञान - नित्य व मुक्त असणारा (ऋषिवचसा) 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ' या व्याससूत्ररूप वचनाने (अरूपी अस्ति) रूपरहित असा आहे. (असौ तत्पदार्थः) या श्लोकांत व पुढील दोन श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणे 'तत् 'पदाचा अर्थ आहे ॥ २१॥

भावार्थ :- सतरा ते वीसपर्यंत चार श्लोकांत त्वं पदार्थांचे विवेचन झाले. २१-२२ व २३ अशा तीन श्लोकांत 'तत् 'पदार्थांचे विवेचन करतात. सर्व जगताचे उपादान-कारण अशी प्रकृति, किंवा तिने निर्माण केलेले सर्वज्ञत्व सर्वकर्तृत्वादिगुण, शून्यतत्त्व, आकाशादि प्रसिद्ध पंचमहाभूते, प्राण, मन, बुद्धि, व सर्व इन्द्रियें या सर्वांहून भिन्न व या सर्वांचा वास्तविकसंबंधरहित म्हणूनच अविनाशी, अकार्य व अदृश्य मनःप्रभृति साधनाने प्रकाशित न होणारा निरवयव, म्हणूनच कोणाशीहि संबद्ध न होणारा, वृक्षादिकांना दुसरे वृक्ष सजातीय असतात, पाषाणादि विजातीय असतात, व वृक्षान्तर्गत पुष्पलादि स्वगत पदार्थ असतात. या तिघांचा भेद वृक्षांत असतो, परंतु या तत्पदार्थांला सजातीय व विजातीय कोणीहि नसल्याने व स्वतः निरवयव असल्याने स्वगतहि कोणी नसल्याने सजातीय,

विजातीय व स्वगत-पदार्थ भेदशून्य, क्षुधापिपासा, सुखदुःख, शोक, मोह इत्यादि जागतिक द्वंद्वरहित म्हणूनच नित्य, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त स्वरूप श्रीमद्बादरायणाचार्यांनी अरूपवान् असा जो सांगितला तो ज्ञान-घन परमात्मा तत्पदाचा अर्थ आहे ।। २१ ।।

योऽतद्व्यावृत्तिसाक्षाद्विधिमुखगदितोऽजोऽस्तसंसारदोषोऽ

तर्क्योऽस्थूलादिलक्ष्माऽस्तनिरतिशयमुद्योऽप्रकाश्यो गुणाश्च ।।

अद्रेश्यत्वादयोऽस्याप्यगुण इतमलोऽचिन्त्यशक्तिर्निरीहोऽ

कर्ताऽभोक्ताऽनपूर्वोऽप्रकृतिरविकृतिः सच्चिदानन्दमूर्तिः ।। २२ ।।

अन्वयार्थ :- (यः) जो परमात्मा (अतद्व्यावृत्तिसाक्षाद्विधिमुखगदितः) नेति नेति अशा निषेधाने व नित्य, शुद्ध इत्यादि साक्षात् विधिरूपाने सांगितला जाणारा (अजः) जन्मादि विकारशून्य (अस्तसंसारदोषः) ज्यांनी सर्व संसारदोष टाकलेले आहेत असा (अतर्क्यः) तर्कागम्य (अस्थूलादिलक्ष्मा) अस्थूल अनणु इत्यादि लक्षणे असणारा (अस्तनिरतिशयमुद्) स्वतःच निरतिशय आनंदरूप असल्याने जो माध्वमतवत् निरतिशयानंदरूप धर्मवान् नसणारा (यः अप्रकाश्यः) ज्ञानस्वरूप असल्याने मनःप्रभृतीकडून ज्ञेय न होणारा (अस्य अद्रेश्यत्वादयः गुणा अपि यः अगुणः) ज्याला अद्रेश्य अग्राह्य इत्यादि गुण 'अद्रेश्यत्वादि गुणकः' या सूत्रांनी सांगितले असले तरी स्वतः जो प्रकृतिसंबंधी गुणरहित असणारा (इतमलः) रागादि दोषरहित (अचिन्त्यशक्तिः) सत्, असत् इत्यादि रूपांनी अनिर्वचनीय ज्याची शक्ति आहे असा (निरीहः अकर्ता अभोक्ता) प्राप्तकाम असल्याने इच्छारहित म्हणूनच कर्ता व भोक्ता नसणारा, (अनपूर्वः अप्रकृतिः) ज्याला पूर्व म्हणजे कोणी कारण नाही व प्रकृति म्हणजे जो कोणाचे कारण नाही म्हणूनच (अविकृतिः) विकारभिन्न (सच्चिदानंदमूर्तिः) सच्चिदानंदरूप आहे तो तत्पदार्थ जाणावा ।। २२ ।।

भावार्थ :- जो इति न, इति न म्हणजे असा नव्हे, असा नव्हे असा निषेध करून श्रुतीने परंपरेने सांगितला व नित्य आहे, शुद्ध आहे, मुक्त आहे इत्यादि विधिमुखाने साक्षात् श्रुतीने दाखविला आहे. स्वतः जो

जन्मादिविकारशून्य असून सर्व सांसारिक दोषरहित आहे; तर्काला अगोचर असणारा व अस्थूल, अणुभिन्न इत्यादि ज्याची लक्षणे आहेत असा आहे; स्वतः निरतिशयानंदस्वरूप असल्याने निरतिशयानंद हा याचा धर्म होऊं शकत नाही, ब्रह्माचा आनंद असा श्रुतीतील प्रयोग राहूंचे शिर याप्रमाणे भेदाची कल्पना करून गौण समजावा. चैतन्यस्वरूप असल्याने मन - बुद्ध्यादिकांनी हा भास्य होत नाही, मन - बुद्ध्यादिक पदार्थ केवळ याला वृत्तीने व्यापतात, भासवीत नाहीत. प्राकृतिक म्हणजे मायिक गुणाने हा रहित आहे परंतु अदृश्य, अग्राह्य इत्यादि स्वरूपभूत गुणांनी हा मंडित आहे. हा गुणगुणीभावसुद्धां भेद कल्पूनच आहे. रागद्वेषादि मल याला स्पर्श करू शकत नाहीत म्हणून तच्छून्य आहे. सत्, असत्, सावयव निरवयव व भिन्न अभिन्न इत्यादि रूपांनी जिचे वर्णन करतां येत नाही अशा अनिर्वचनीय शक्तीने जो आध्यासिक संबंधाने संबद्ध आहे, प्राप्तकाम असल्याने सर्वेच्छाशून्य म्हणून अकर्ता व अभोक्ता असा जो आहे, ज्याला कोणी कारण नाही व जो कोणाचेहि वास्तविक कारण होत नाही म्हणून प्रकृति व विकारात्मकहि नाही; केवळ सच्चिदानंदस्वरूप असा जो आहे तो तत्पदार्थ जाणावा ॥ २२ ॥

सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सकलपतिरयं कार्यभूतः प्रपञ्चो

यस्यातोऽसावनन्तो यमयति य इहाविश्य जीवात्मनास्य ॥

ज्ञानात्सर्वज्ञता यः कृतफलदतयास्ते समो यत्नतो विजिज्ञास्यं

ब्रह्म मुक्त्यै यदिति निगदितस्तत्पदार्थोऽयमेव ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ :- (सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सकलपतिः) सर्वज्ञ, सर्वशक्तियुक्त व सर्वाचा स्वामी (यस्यायं कार्यभूतः प्रपञ्चः) हा परिदृश्यमान कार्यरूप प्रपञ्च ज्याचा आहे (अतः असौ अनन्तः) म्हणूनच हा अनंत आहे, (यः यमयति) जो अन्तर्यामी रूपाने सर्वांचे नियमन करतो, (यः इह जीवात्मना आविश्य स्थितः) जो या स्वनिर्मित भूतांमध्ये जीवरूपाने प्रवेश करून राहिला आहे, (यस्य ज्ञानात् सर्वज्ञता स्यात्) ज्याचे ज्ञान झाले असतां सर्वज्ञता येते, (यः कृतफलदतया समः आस्ते) जो जीवांनी केलेल्या बऱ्यावाईट कर्मांचे निःपक्ष-

पाताने फल देणारा म्हणून सर्वत्र सम असा आहे, (यत् ब्रह्म मुक्त्यै विजिज्ञास्यं) जें ब्रह्म मुक्तीकरितां, तप इत्यादि प्रयत्न करून समजून घ्यावे (इति अयं निगदितः तत्पदार्थ एव) याप्रमाणे हा सांगितलेला सर्व तत्पदा-चाच अर्थ आहे ॥ २३ ॥

भावार्थ :- या परमात्म्याची माया ही शक्ति असल्याने व सर्व मायेचेच कार्य असल्याने हा परमात्मा सर्वज्ञ, सर्वशक्ति व 'एष सर्वेश्वरः' या श्रुतीवरून व पत्यधिकरणन्यायाने हा सर्वेश्वर आहे, हा परिदृश्यमान कार्यरूप सर्व प्रपंच याचाच आहे म्हणून हा अनंत आहे. 'जो पृथिव्यादिकांमध्ये राहून त्यांचे नियमन करतो', अशा श्रुतिवचनावरून व 'अंतर उपपत्तेः' इत्यादि न्यायाने अंतर्यामी रूपाने जो सर्वांचे नियमन करतो, स्वयं निर्माण केलेल्या सर्वभूतांमध्ये जीवरूपाने प्रवेश करून जो सर्वत्र भरून राहिला आहे, ज्याचे ज्ञान झाले असतां ज्ञाता सर्वज्ञ होतो, जो जीवाने केलेल्या चांगल्या व वाईट कर्मांची फळे निःपक्षपातीपणाने देतो, म्हणून ज्याला विषमता किंवा क्रूरपणा वगैरे दोष लागत नाहीत, जो सर्वांशी सारखेपणाने वागतो, 'तद्विजिज्ञासस्व' म्हणून श्रुतीने ज्या ब्रह्माला जाणण्याविषयी सांगितले ते प्रत्यक्ष ब्रह्म म्हणजेच परमात्मा. याप्रमाणे या तीन श्लोकांनी सांगितलेला सगळा 'तत्त्वमसि' वाक्यांतील तत्पदार्थ झाला. ॥ २३ ॥

संसर्गो नापि नीलोत्पलमिव न विशिष्टोऽत्र वाक्यार्थ एत-

द्वैलक्षणेन तूक्तो व्यभिचरति गुणोऽशब्देऽपि नीलाम्बुजे सन्।

तद्वद्द्रव्यं च रक्ते व्यभिचरति न सद्ब्रह्मता न प्रतीचो-

न्यत्र प्रत्यक्त्वमेवं कथमपि हि परब्रह्मणोऽन्यत्र नास्ति ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ :- (अत्र संसर्गः न वाक्यार्थः) या महावाक्यांत तत्त्वं पदार्थाचा परस्परंशीं संबंध हा वाक्यार्थ नाही. (नीलोत्पलमिव विशिष्टः अपि न) नीलोत्पल या वाक्यांत जसा नील विशिष्ट उत्पल असा विशिष्टार्थ विवक्षित आहे तसाहि येथे विशिष्टार्थ नाही. (एतदुभयवैलक्षणेन तु उक्तः) या दोन्ही स्थलांपेक्षा निराळ्याच प्रकाराने महावाक्यांत वाक्यार्थ सांगितला

आहे. (गुणः नीलांबुजेऽपि सन् अब्दे व्यभिचरति) नीलगुण नील कमलांत असला तरी कमलत्वशून्य मेघांतहि असल्याने कमलत्वाचा व्याप्य होत नाही. (तद्वत् द्रव्यं च रक्ते अपि व्यभिचरति) त्याप्रमाणे नील गुणाचा आश्रय कमल असले, तरी नीलगुणरहित रक्त कमलामध्ये कमलत्व असल्याने कमलत्वहि नीलगुणाचे व्याप्य नाही. (सत् न व्यभिचरति) बाधरहित सत् पदार्थ कोठेहि व्यभिचरित म्हणजे नाही असें होत नाही. (हि प्रतीचोऽन्यत्र ब्रह्मता नास्ति) कारण प्रत्यगात्म्याहून इतरत्र ब्रह्मता नाही. (एवं परब्रह्मणा अन्यत्र प्रत्यक्त्वं कथमपि नास्ति) याप्रमाणे परब्रह्माहून अन्यत्र दुसरीकडे प्रत्यक्त्व कोणत्याहि प्रकारे नाही ।।२४।।

भावार्थ :- 'तत्त्वमसि' इत्यादि महावाक्यांतील पदांचे अर्थ सांगून आतां वाक्यार्थ काय आहे हे २४ पासून अष्टावीसपर्यंत पांच श्लोकांत सांगतात. सर्वत्र वाक्यांत वाक्यांतील पदार्थांचा संबंध हा वाक्यार्थ असतो किंवा एका पदार्थाने विशिष्ट दुसरा पदार्थ हा वाक्यार्थ असतो, जसें नील कमल आहे. या वाक्यांत नीलवर्ण व कमल यांचा संबंध वक्त्याला विवक्षित असतो किंवा नील वर्णाने युक्त कमल असा एक पदार्थविशिष्ट अपर पदार्थ तरी विवक्षित असतो. परंतु 'तत्त्वमसि' या वाक्यांत मात्र हे दोन्ही प्रकार विवक्षित नाहीत; कारण सर्वानर्थांला मूल कारण द्वैतबुद्धि आहे ती घालवून परमपुरुषार्थप्राप्ती जीवाला व्हावी म्हणून महावाक्याची प्रवृत्ति आहे. त्या वाक्यानेहि दोघांचा संसर्ग किंवा एक विशिष्ट अपर अशी द्वैतबुद्धीच जर उत्पन्न केली तर ती द्वैतबुद्धि द्वैतबुद्धीचे निवारण कशी करील, म्हणून अखंड अद्वैतबुद्धीच महावाक्याने झाली पाहिजे. यासाठी महावाक्याचे तात्पर्य, संसर्ग किंवा एक विशिष्ट अपर अशा अर्थात नसून अखंड अद्वैतांतच आहे. शिवाय 'नीलोत्पल' या वाक्यांत नीलाला उत्पल किंवा उत्पलाला नील विशेषण लावून एक विशिष्ट अपर असा अर्थ करणे योग्य आहे; कारण संभव व व्यभिचार असेल तर विशेषणाचे सार्थक्य असते. जसें आकाशाला 'पातळ' हे विशेषण संभवत नाही. पातळपणा हा पाण्याचा धर्म आहे. 'पोकळ' हेहि विशेषण आकाशाला लावतां येत नाही कारण आकाश पोकळपणास कधीहि सोडीत नाही, आकाश जर घट्ट असते तर पोकळ हे

विशेषण शोभले असते. नील कमले या ठिकाणीं मात्र संभव व व्यभिचार असल्याने नील हे कमलाला किंवा कमल हे नीलाला विशेषण लावणे योग्य आहे. कमले नील असू शकतात म्हणून संभव आहे व नीलवर्णाला सोडूनहि तांबडी वगैरे कमळें असतात, तसेंच कमलांना सोडूनहि नीलपणा मेघांत असतो, म्हणून परस्परांचा व्यभिचार असल्याने नीलकमल या ठिकाणीं विशेषणविशेष्यभावाने एक विशिष्ट अपर असा अर्थ करणे किंवा दोघांचा संसर्गरूप अर्थ करणे योग्य आहे. 'तत्त्वमसि' वाक्यांत तत्पदार्थ त्वं पदार्थाला किंवा त्वं पदार्थ तत्पदार्थाला विशेषण लावून, एक पदार्थ विशिष्ट अपर पदार्थ असा अर्थ करण्याला कारण असणारा जो व्यभिचार तोच नाही. तत् व त्वं पदार्थ अबाधित, सद्रूप आहेत. सत्पदार्थाचा व्यभिचार म्हणजे अभाव कोणत्याहि वस्तूंत नाही. सर्वत्र सत् सत् अशी प्रतीति आहे. सताशिवाय कोणाचीच प्रतीति होत नाही. कमलाला सोडून नीलता जशी मेघांत होती तशी तत्पदार्थ ब्रह्माला सोडून त्वं पदार्थ रूप प्रत्यक्ता दुसरीकडे कोठेहि नाही. नीलपणाला सोडून कमलत्व जसें रक्त कमलामध्ये होते तसें प्रत्यक्पदार्थाला सोडून ब्रह्मत्वहि दुसरीकडे कोठे नाही. त्यामुळे उभयतांचा अव्यभिचार असल्याने व्यभिचाररूप कारणाने होणारा विशेषणविशेष्यभाव व तन्मूलक संसर्ग किंवा एक विशिष्ट अपर असा 'नीलोत्पल' या वाक्याप्रमाणे अर्थ तत्त्वमसि वाक्यांत नाही ॥ २४ ॥

वाक्यार्थोऽतोऽत्र तादात्म्यमुभयपदयोरर्थयोरस्यखण्डम्

प्रत्यग्बोधैकरूपोऽद्वयमुदपि च सोऽद्वैतमुद्रूप एव ॥

तादात्म्यज्ञप्तिदाढ्ये स्वयमपि हि तदर्थस्य पारोक्ष्यमाशु

व्यावर्तेताज्ञतान्यस्य च स च परिपूर्णप्रमोदोऽवतिष्ठेत् ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ :- (अतः अत्र) म्हणूनच या अद्वैत मतांत (उभयपदयोः अर्थयोः) तत् आणि त्वं या दोन पदांच्या अर्थाचे (अखंडं तादात्म्यं वाक्यार्थः अस्ति) एकरस असें ऐक्य वाक्यार्थ आहे. (अद्वयमुद् प्रत्यग्बोधैकरूपा) अद्वयानंद रूप तत्पदार्थ हा प्रत्यग्बोधरूप त्वं पदार्थ आहे व (सः प्रत्यग्बोधैकरूपः) तो प्रत्यग्बोधरूप त्वं पदार्थहि अद्वयानंदनरूप तत्पदार्थ

आहे. (एवं) याप्रमाणे, परस्पर विशेषणविशेष्यभावाने (तादात्म्य-ज्ञप्तिदाढ्ये सति) ऐक्य ज्ञानाचे दाढ्ये झाले असतां (स्वयमपि हि) खात्रीने आपोआपच (तदर्थस्य पारोक्ष्यं अन्यस्य अज्ञता आशु व्यावर्तेत) तत्पदार्थाचे परोक्षत्व व त्वं पदार्थाचे अज्ञत्व किंवा अल्पज्ञता इत्यादि लवकर निवृत्त होईल. त्यानंतर (स च परिपूर्णप्रमोदः अवतिष्ठेत्) त्वं पदार्थ जीव परिपूर्ण आनंदरूप होऊन चिरकाल राहील ॥ २५॥

भावार्थ :- पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे संसर्ग किंवा विशिष्ट असा अर्थ महावाक्याचा होत नसल्याने अद्वैत वेदान्तात तत्, त्वं पदार्थाचे स्वरूपभूत अखंड एकरसरूप ऐक्य हा वाक्यार्थ आहे. यद्यपि, नीलोत्पलाप्रमाणे तत् व त्वं यांचा परस्पर वास्तविक व्यभिचार नाही, परंतु अज्ञानाने दोन्ही भिन्न आहेत अशी समजूत असल्याने अज्ञांच्या भ्रमात्मक बोधानुसार विशेषण - विशेष्यभाव या वाक्यांत केला म्हणजे अद्वयानंदरूप तत्पदार्थ प्रत्यक् बोधैकरूप त्वं पदार्थ होतो व प्रत्यक् बोधरूप त्वं पदार्थहि अद्वयानंदरूप तत्पदार्थ होतो. याप्रमाणे परस्पर विशेषण - विशेष्यभावाने ऐक्यज्ञान दृढ झाले असतां तत्पदार्थ ब्रह्म माझ्याहून निराळे कोठें तरी देशान्तरांत आहे अशी त्यांतील परोक्षता व त्वमर्थ मीमांसा दुःखादियुक्त, अल्पज्ञ असा आहे असें प्रत्यगर्थांतील दुःखित्वकिंचिज्ज्ञत्वादिकहि तात्काळ नाहीसे होतात ; असें झाले असतां साधक मुमुक्षु त्वं पदार्थ जीव शुद्ध होऊन, परिपूर्ण स्वयंप्रकाशमान आनंदरूपाने चिरकाल राहतो ॥ २५॥

**सर्वज्ञत्वादिलक्ष्माऽभवदिह य उपाश्रित्य मां शुद्धसत्त्वाम्
विश्वोत्पत्तौ निमित्तं श्रित उत य उपादानकं तामसीं ताम् ॥
तद्वाच्यार्थः स पारोक्ष्यशबल उत यद्ब्रह्म सर्वत्र पूर्णम्
सत्यं ज्ञानं ह्यनन्तं तदिह ऋषिमतस्तत्पदार्थो हि लक्ष्यः ॥२६॥**

अन्वयार्थ :- (इह विश्वोत्पत्तौ) येथे विश्वाच्या उत्पत्तिरूप कार्यामध्ये (यः) जो आत्मा (शुद्धसत्त्वां मां उपाश्रित्य) शुद्धसत्त्वप्रधान मायेचा उपाधिरूपाने स्वीकार करून, (सर्वज्ञत्वादिलक्ष्मा) सर्वज्ञत्वादि लक्षणांनी युक्त होऊन (निमित्तं उत) निमित्तहि झाला, (यः तामसीं तां श्रितः उपादानकं च

अभवत्) जो तमोगुणप्रधान अशा त्या मायेचा आश्रय करून उपादान कारणहि झाला, (सः पारोक्ष्यशबल उत तद्वाच्यार्थः) तो निमित्त व उपादान उभयरूप व परोक्षत्वधर्माने युक्त असा तत्पदाचा वाच्यार्थ समजावा. (यत् हि सर्वत्र पूर्ण सत्यं ज्ञानं अनन्तं ब्रह्म) जें निश्चयाने सर्वत्र व्यापून असणारे, अबाधित ज्ञानरूप व देश - काल - वस्तु - परिच्छेदरहित असें ब्रह्म आहे (तत् इह हि) ते या महावाक्यांत निश्चयाने (ऋषिमतः लक्ष्यः पदार्थः) बादरायणादि ऋषींना संमत असा तत्पदाचा लक्ष्यार्थ आहे ॥ २६ ॥

भावार्थ :- या सव्वीस व सत्तावीस अशा दोन श्लोकांत क्रमाने तत्पदाचा व त्वं पदाचा वाच्यार्थ व लक्ष्यार्थ वेगवेगळ्या तऱ्हेने दाखवितात. त्रिगुणात्मक मायेतील शुद्धसत्त्वप्रधान मायेला उपाधि रूपाने स्वीकारून ते परब्रह्म सर्वज्ञत्वादि गुणांनी युक्त होऊन या सर्व विश्वाच्या उत्पत्तीला, घटोत्पत्तीला कुलाल जसा निमित्त-कारण होतो; तद्वत् निमित्त-कारण झाले. तमोगुणप्रधान अशा त्याच मायेला उपाधित्वाने स्वीकारून मृत्तिका जशी घटाला उपादान होते त्याप्रमाणे या विश्वोत्पत्तीला ते परब्रह्मच उपादानकारण झाले हे अभिन्न-निमित्तोपादानकारणत्व व परोक्षत्व या धर्माने युक्त असें परब्रह्म, तत्पदाचा वाच्यार्थ आहे. जें सर्वव्यापक, त्रिविधपरिच्छेदशून्य, त्रिकालाबाधित, स्वप्रकाश, ज्ञानस्वरूप, शुद्ध ब्रह्म आहे ते तत्पदाचा लक्ष्यार्थ आहे असें बादरायणप्रभृति ऋषींचे निश्चयाने मत आहे. ॥२६॥

यो हृत्संभिन्नबोधः परकलुषितसत्त्वामुपाध्यात्मना यो

रागद्वेषादिदुष्टां प्रकृतिमुपगतस्त्वंपदार्थः स वाच्यः ॥

कूटस्थः प्रत्यगात्मा करणगुणपरः पंचकोशातिरिक्तो

जाग्रत्स्वप्नादिसाक्षी त्रितनुपर इहोक्तस्त्वमर्थो हि लक्ष्यः ॥२७॥

अन्वयार्थ :- (यः) जो आत्मा, (परकलुषितसत्त्वां) रज व तमो गुणांनी मलिन केले आहे सत्त्व जिचे अशा, म्हणून (रागद्वेषादि दुष्टां) राग-द्वेषादिदोषयुक्त अशा प्रकृतीप्रत (उपाध्यात्मना उपगतः) उपाधिरूपाने घेतां झाला म्हणूनच (हृत्संभिन्नबोधः) अन्तःकरणाच्या तादात्म्याध्यासापन्नबोध

म्हणजे किंचिज्ज्ञत्वादि धर्मांनी युक्त झाला, तो त्वं पदाचा वाच्यार्थ आहे. (यः कूटस्थः) जो कूटाप्रमाणे म्हणजे सोनाराच्या ऐरणीप्रमाणे किंवा पर्वतशिखराप्रमाणे राहतो म्हणजे निर्विकार असतो, (करणगुणपरः) करण म्हणजे इंदियें व अन्तःकरण व गुण म्हणजे सत्त्वादि गुण, यांहून पर किंवा करणांचे, इन्द्रियादिकांचे जे गुण म्हणजे विषय जे शब्दादि यांच्याहून पर यांचा द्रष्टा यांचा वास्तविक संबंध नसलेला, (पंचकोशातिरिक्तः) अन्नमयादि पंचकोशांहून द्रष्टा (त्रितनुपरः) स्थूल, सूक्ष्म व कारण अशा तीनही देहांहून वेगळा असलेला (प्रत्यगात्मा इह लक्ष्यः त्वमर्थः उक्तः हि) जड विषयादि-कांहून वेगळेपणाने म्हणजे ज्ञानरूपाने भासणारा असा आत्मा या वाक्यांत त्वंपदाचा लक्ष्यार्थ असें सांगितले आहे हे शास्त्रप्रसिद्धच आहे. ॥२७॥

भावार्थ :- रजोगुण व तमोगुण यांनी मलिन झालेला सत्त्वगुण जिच्यामध्ये प्राधान्यें करून आहे म्हणूनच जी प्रकृति राग-द्वेष-मोहादि दोषांनी युक्त आहे, अशा प्रकृतीला आपली उपाधी समजून अंतःकरणाशीं तादात्म्य पावल्याने किंचिज्ज्ञत्वादि धर्मयुक्त जो आत्मा तो त्वंपदाचा वाच्यार्थ होय. कूट म्हणजे सोनाराची ऐरण. त्यावर अनेक प्रकारचे सुवर्णालंकार जरी घडविले तरी ती निर्विकारच असते किंवा कूट म्हणजे पर्वताचे शिखर जसें कोणत्याहि ऋतूंत निर्विकारच आसते त्याप्रमाणे उपाधीचे कितीहि जाग्रत्स्वप्नादिव्यवहार झाले तरी स्वतः निर्विकार स्वरूपाने असणारा; जड व दृश्य अशा विषयांपेक्षां चेतन व द्रष्टा अशा विपरीत रूपाने अहं अहं असा भासणारा; इन्द्रियें, अन्तःकरण व त्यांचे शब्दादि विषय व सत्त्व, रज, मनोमय, विज्ञानमय, व आनंदमय असा जीव, स्वरूपाला आच्छादित करणाऱ्या पांच कोशांहून अत्यंत वेगळा; जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति यांना साक्षात् पाहणारा; स्थूल, सूक्ष्म व कारण अशा तीन देहांहून अत्यंत विलक्षण अशा, शुद्ध चैतन्यरूप आत्मा त्वंपदाचा लक्ष्यार्थ आहे असें शास्त्राने निश्चयपूर्वक जाणावे. ॥२७॥

वैरं वाच्यार्थयोर्यद्यपि न भवति तल्लक्ष्ययोस्तत्त्वमोर्वा

ऐकात्म्यात्तद्विहाय स्मृतजहदजहल्लक्षणालक्षितार्थम् ॥

**लक्ष्यं शुद्धं गृहीत्वालमुभयपदयोः सच्चिदानन्दमेकम्
वृत्तिव्याप्तेह लब्ध्वाऽस्मृतगलकनकप्राप्तिनीत्या कृती स्यात् ॥२८॥**

अन्वयार्थ :- (यद्यपि वाच्यार्थयोः वैरं) जरी तत् त्वंपदांच्या वाच्यार्थात विरोध आहे; तरी (लक्ष्ययोः तत् न भवति) लक्ष्यार्थात विरोध येत नाही. कारण (तत्त्वमोः ऐक्यात्म्यात्) तत्त्वं पदांचे लक्ष्यार्थ निश्चयाने एकरूपच आहेत. (तद्विहाय) म्हणून विरुद्ध असणारा वाच्यार्थातील भाग सोडून (स्मृतजहदजहल्लक्षणलाक्षितार्थ) स्मृतीत सांगितलेल्या जहदजहल्लक्षणेने प्रतिपाद्य असा, (शुद्धं एकं) शुद्ध व अखंडैकरस असा, (उभयपदयोः लक्ष्यं गृहीत्वा) तत्त्वंपदांचा लक्ष्यार्थ घेऊन, (तमेव एकं सच्चिदानन्दं) त्याच एक सच्चिदानंदरूप लक्ष्यार्थाप्रत, (अस्मृतगलकनकप्राप्तिनीत्या) विस्मृत अशा कंठांतील सुवर्णालंकाराच्या प्राप्तिन्यायाने (इह) शुद्धांतःकरणांत (वृत्तिव्याप्त्या लब्ध्वा) तदाकार अशा अन्तःकरणवृत्तीने प्राप्त करून घेऊन (कृती स्यात्) साधकमुमुक्षु कृतकृत्य होईल. ॥२८॥

भावार्थ :- तत् व त्वं पदांचे वाच्यार्थ सर्वज्ञत्व किंचिज्ज्ञत्व, परोक्षत्व, अपरोक्षत्व, अपरिच्छिन्नत्व परिच्छिन्नत्व इत्यादि विरुद्ध धर्मांनी युक्त असल्याने त्यांचे ऐक्य होणे शक्य नाही. तथापि उभय पदांचा लक्ष्यार्थ अखंडैकरस एक व शुद्ध असें चैतन्यच असल्याने ऐक्यांत विरोध करणारा वाच्यार्थत्याग करून स्मृतीने सांगितलेल्या जहदजहत्- कांहीं टाकणे, कांही घेणे, अशा ज्या लक्षणेत प्रकार आहे, त्या जहदजहल्लक्षणेने अविरोधी असा अखंड एकरसपदार्थ जें ब्रह्म, त्या ब्रह्माची वृत्ति शुद्ध अंतःकरणांत उत्पन्न झाली असतां पूर्वी स्वस्वरूपच अर्थात् प्राप्त असलेलेच जें ब्रह्म, विसरून नाहीसा झालेला गळ्यांतील सुवर्णालंकार जसा, ज्ञान झाल्याबरोबर प्राप्त होतो त्याप्रमाणे वृत्तिव्याप्तीने त्या स्वस्वरूपपरब्रह्माची प्राप्ति झाली म्हणजे साधक मुमुक्षु कृतकृत्य व प्राप्तप्रापणीय असा होतो ॥२८॥

**विक्षेपकावृत्तिभवे विभवे विनष्टी स्वानन्ददृष्टिरपहाय च दृष्ट्यदृष्टी
एकात्मनेह चरति यः कृतार्थ आत्मैव नात्मविदयं सदयं परार्थः २९**

अन्वयार्थ :- (विक्षेपकावृत्तिभवे विभवे विनष्टी दृष्ट्यदृष्टी अपहाय)
विक्षेप व आवरण यांच्या पासून होणा-या, नाना जन्मांना देणा-या, विशेष
हानी करणा-या, विक्षेप व आवरणजन्य जागृती व स्वप्नरूप दोन अवस्था
म्हणजे दृष्टि व आवरणजन्य निद्रा म्हणजे अदृष्टी, या तीन अवस्थांचा
त्याग करून, म्हणजे गुणातीत होऊन (स्वानंददृष्टीः) बाह्य विषयाहून
दृष्टी व्यावृत्त करून स्वरूपानंदाच्या ठिकाणीं ज्याची दृष्टी आहे असा,
(स्वरति च) भार्या पुत्रादिकांच्या ठिकाणीं प्रेम न ठेवतां स्वरूपाच्या ठिकाणीं
ज्याचे प्रेम आहे असा, (एकात्मना इह यः चरति सः कृतार्थः) केवल आत्म-
रूपाने जो या ठिकाणीं राहतो त्याला कृतार्थ असें म्हणतात. (अयं न आत्म-
वित् किंतु आत्मा एव) हा आत्मज्ञानी नव्हे तर प्रत्यक्ष आत्माच आहे (सदयं
परार्थः जीवति) केवलदयावशात् लोकोपकाराकरितां याचे जगांत वास्तव्य
असते. ॥२९॥

भावार्थ :- पूर्व श्लोकांत वृत्तिव्याप्तिरूप ब्रह्मसाक्षात्कार झाला
असतां मुमुक्षु कृतकृत्य होतो असें जें सांगितले, ते कृतकृत्यत्व या लोकांत
दाखवितात. अज्ञानाच्या आवरण व विक्षेप अशा दोन शक्ति आहेत. सद्ब्रह्मचे
आच्छादन करून ती नाहीं असा व्यवहार करविणारी आवरणशक्ति व
आवरणानंतर त्या वस्तूला विपरीत रूपाने भासवून विपरीत व्यवहार
करविणारी विक्षेपशक्ति- जसें शुक्तीचे आच्छादन करून तीवर शुक्तीच्या
विरुद्ध रजत भासविणे, ह्या दोन्ही शक्ति शुक्तीच्या अज्ञानांत आहेत.
त्याप्रमाणे सद्रूप ब्रह्माच्या अज्ञानांतहि ब्रह्माला आच्छादित करून ते नाहीं
असा व्यवहार करवून, जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति अशा ब्रह्म स्वरूपाच्या
विरुद्ध असणा-या अवस्था त्या ब्रह्मावर भासविणे या आवरण विक्षेपरूप
दोन शक्ति आहेत. या अवस्थांपैकी जागृति व स्वप्न या अवस्था आवरण व
विक्षेप या दोन शक्तींनी निर्माण केल्या आहेत. यांना या श्लोकांत दृष्टी
अशी संज्ञा आहे. या तीनीहि अवस्था देव, मनुष्य, पश्यादि नाना प्रकारांच्या
जन्माला देणा-या व नाना प्रकारची हानि करणा-या अशा आहेत. या सर्व
अवस्थांचा ज्ञानबलाने त्याग करून, म्हणजे गुणातीत होऊन बाह्य विषयाला
टाकून, स्वरूपानंदामध्येच जो निमग्न असतो, पुत्रभार्यादि अनात्म वस्तूंच्या

ठिकाणीं प्रेम न करतां स्वरूपाच्या ठिकाणींच ज्याचे अखंड प्रेम असते व जो या लोकांत विशुद्ध ज्ञानस्वरूप केवळ आत्मस्वरूपाने राहतो त्याला कृतकृत्य असें सिद्धान्तज्ञानी म्हणतात. तो आत्मज्ञानी नव्हे तर प्रत्यक्ष परब्रह्मरूपच आहे. याला स्वार्थ कांहींच नसल्याने केवळ परोपकाराकरितां करुणामय असें याचे जीवित या लोकांत प्रारब्ध असेपर्यंत असते ॥२९॥

कुर्याच्छमादिसहितोऽवहितः श्रुतार्थ-

स्थेम्नेऽसकृच्छ्रवणपूर्वमदोऽकृतार्थः ॥

देहात्मवद्दृढपरात्मधियं रिरक्षुः

पूर्णा भविष्यति कृती परवित्तरक्षुः ॥३०॥

अन्वयार्थ :- (अकृतार्थः) एक वेळ श्रवण करून जर कृतार्थ झाला नसेल तर (श्रुतार्थस्थेम्ने) ऐकलेला जीवब्रह्मरूप अर्थ बुद्धीत स्थिर करण्याकरितां (देहात्मवत्) देहात्मज्ञान जसें दृढ आहे, तसें (दृढपरात्मधियं रिरक्षुः) देहात्मज्ञान बाधक अशा परात्मज्ञानाचे दाढ्य, संरक्षण करण्याची इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षूने (अवहितः शमादिसहितश्च) एकाग्र चित्त व शम-दमादिकांनी युक्त होऊन, (अदः श्रवणपूर्वम्) पूर्वी सांगितलेले हे श्रवणादि साधन (असकृत् कुर्यात्) पुनः पुन्हां करावे; त्यायोगाने तो (कृती पूर्णः) कृतकृत्य व परिपूर्ण होऊन, (परवित्तरक्षुः) पशूंमध्ये वाघ जसा श्रेष्ठ तसा परब्रह्माविदांमध्ये श्रेष्ठ (भविष्यति) होईल. ॥३०॥

भावार्थ :- श्रवणमननादि करीत असतां सुद्धां प्रतिबंधक असल्याने ज्याला असा अखंड ब्रह्मसाक्षात्कार झाला नसेल, त्याने साक्षात्कार होईपर्यंत निष्ठेने श्रवण मननादि साधनच करीत राहावे हे या लोकांत सांगतात. एक वेळ ऐकून तत्त्वज्ञान व तज्जन्य कृतार्थता झाली नसेल, तर ऐकलेल्या अद्वितीय ब्रह्मरूप अर्थाचा हृदयामध्ये देहात्मज्ञानाप्रमाणे दृढ निश्चय होण्यासाठी व तो कायम राहण्यासाठी चित्ताचे ऐकाग्र्य व शमदमादि साधनांच्या साहाय्याने पूर्वी सांगितलेले श्रवण-मननादि मुमुक्षूने वारंवार करावे. असें झाले असतां मुमुक्षूला तत्त्वसाक्षात्कार होऊन तो कृतकृत्य होईल. सर्व भूतांच्या ठिकाणीं आत्म्याला व आत्म्याच्या ठिकाणीं सर्व भूतांना पाहणारा असा तो आत्मसाक्षात्कारी परब्रह्मज्ञान्यांमध्ये वरिष्ठ

असा होईल. भगवत्पूज्यपादांनी वाक्यार्थ बोध दृढ होण्याकरितां शमादिसाधनांनी श्रवणादिकच करावे असें सांगितले आहे. ॥३०॥

नारम्भकोऽस्य जगतोऽचित एत आत्मा

निर्विक्रियो न परिणाम्यतनुश्चिदात्मा ।।

नाभिक्रमे तु घटते परमाणुमानं

नैकं जडं तु परिणाम्यतानुमानम् ॥३१॥

अन्वयार्थ :- (अचितः अस्य जगतः) जड अशा या जगाला (एकः आत्मा न आरंभकः) एक असा हा आत्मा उत्पादक होत नाही. (अतनुः) निरवयव, (निर्विक्रियः) निर्विकार (चिदात्मा) चैतन्यरूपात्मा (परिणामी न) परिणामी होत नाही. (परमाणुमानं तु) परमाणु सिद्ध करणारे प्रमाण (अभिक्रमे न घटते) परमाणु जगाला उत्पादक आहे असें सांगण्यास समर्थ नाही; उलट विरुद्धच आहे. (एकं) सहाय्यरहित, (जडं) अचेतन, (अमतानुमानं तु) श्रुतीला संमत नसणारे, केवळ अनुमानांनी सिद्ध होणारे प्रधान, म्हणजे सांख्यांची प्रकृति तर, (न परिणामी) जगद्वृत्ताने परिणाम पावत नाही. ॥३१॥

भावार्थ :- श्रवणादि साधन सांगण्यासाठी उपोद्घात म्हणून आत्माच या सर्व जगाला निर्माण करणारा आहे. प्रकृति किंवा परमाणु नव्हे, हे सांगण्याकरितां प्रथम पूर्वपक्षमताने आत्मा परमाणु किंवा प्रकृति कोणीच जगाला कारण होऊ शकत नाही असें या लोकांत दाखवितात. दोन अवयवांच्या संयोगाने दोघांहून विलक्षण तिसरा पदार्थ निर्माण होणे- जसें तंतुसंयोगापासून पट किंवा कपलांच्या संयोगापासून घट, हा नैयायिकांचा आरंभवाद आहे. दुधाचे दही, मृत्तिकेचा घट किंवा सुवर्णाचे अलंकाररूप परिणाम होणे हा सांख्यांच्या परिणामवाद आहे. आरंभवादाचा अंगीकार करून आत्म्यापासून जग निर्माण झाले असें म्हणतां येत नाही. कारण आरंभवादांत दोन वस्तूंचा संयोग होण्याकरितां दोन वस्तूंची गरज आहे. वेदान्तीमतांत अद्वितीय असा एकच आत्मा असल्याने दोन वस्तु नाहीत; म्हणून संयोगरूप कारण नाही. शिवाय कार्य हे कारणाशी सजातीय असते.

पटरूप कार्य तंतूशीं सजातीय आहे कारण पट व तंतू दोन्ही द्रव्यरूपच आहेत. वेदान्त्यांच्या मते आत्मा निर्गुण असल्याने द्रव्य नाही, चेतनस्वरूप आहे. जग जड व द्रव्यरूप आहे; अतएव आत्मा व जग हे सजातीयहि नाहीत म्हणून आरंभवादने आत्म्यापासून जग झाले, असें म्हणतां येत नाही. सांख्यांचा परिणामवाद स्वीकारूनही आत्मा जगाला कारण आहे असें म्हणतां येत नाही. परिणामवादांत ज्याचा परिणाम होतो ती वस्तु सावयव, विकारी व जड अशी असते; जशी मृत्तिका, दूध इत्यादि. आत्मा निर्विकार, निरवयव व चेतन असल्याने त्याला परिणामी कारण मानणे शक्य नाही; अतएव परिणामवादहि शक्य नाही. अर्थात् जगाचे आरंभकारण किंवा परिणामी कारण आत्मा नाही असें सिद्ध झाले. नैयायिकांना सम्मत असणा-या पृथ्वी, जल, तेज व वायु या चार भूतांच्या परस्पर विलक्षण अशा परमाणूपासून जगाची उत्पत्ति झाली व हे विश्व जगाचे मूळ कारण जे चतुर्विध परमाणु त्यांवर अधिष्ठित आहे असें मानणेहि योग्य नाही. परमाणुसाधक अनुमानाने नैयायिकांनी सर्व परमाणु निरवयव आहेत असें ठरविले आहे. ते सावयव असतील तर त्यांना 'परमाणु' हे नांव देतां येणार नाही. अवयवरहित असणे हाच परमाणूमधील परमपणा म्हणजे श्रेष्ठ्य आहे. निरवयव अशा परमाणूंचा जर संपूर्णरूपाने संयोग मानला तर एक दुस-यांत, दुस-यांत तिसरा, यांप्रमाणे संयुक्त झालेले सर्वच परमाणु एक परमाणूच्या आकाराएवढे होतील. त्यांना मोठा आकार येणे शक्य नाही. जग तर स्थूल आहे म्हणून परमाणूंचे ते कार्य नव्हे. शिवाय लोकांत कार्य व कारण यांचा अभेद सर्वत्र दिसतो. नैयायिकांनी कार्य व कारण यांचा अत्यंत भेद मानला आहे म्हणून त्यांचे मत असंगत आहे. कार्याहून कारण अत्यंत भिन्न मानल्यास दोन दोन शेर वजनाचे दोन कपाल घेऊन एक घट निर्माण केल्यास त्या घटांत, कपालांत असलेल्या चार शेर वजनाने घटामध्ये दुसरे चार शेर वजन येईल म्हणजे त्या कपालापासून झालेल्या घटाचे वजन आठ शेर होईल. लोकांत असें झालेले दिसत नाही म्हणून हा वाद योग्य नाही. नैयायिक असत्कार्यवादी आहेत. नसलेले कार्य उत्पन्न

होणे शक्य नसल्याने हा वाद योग्य नाही. परिमाणयुक्त द्रव्य आपल्या परिमाणाशी सजातीय परिमाणांनी युक्त असें आपल्यापेक्षां मोठें द्रव्य बनविते. जसें कपालाचे महत् परिमाण घटाचेहि महत्परिमाण बनविते. घटाचे महत्परिणाम कपालपरिमाणाशी सजातीय आहे व त्यापेक्षां मोठें आहे ; परंतु परमाणुपरिमाण, अणु जातीचे व जगाचे परिमाण महत्जातीचे असल्याने परमाणूपासून जगत् झाले हा आरंभवाद असंगत आहे. प्रकृति जगरूपाने परिणत होते हा सांख्यांचा परिणामवादहि योग्य नाही. चेतनाला साहाय्य न घेतां अचेतन एकटेंच परिणाम पावते असें कोठेहि दृष्ट नाही. केवळ अनुमानाने मानलेल्या, श्रुतिसम्मत नसलेल्या प्रकृतीला जगाचे कारण मानणे गैर असल्यानेहि हा प्रकृति-परिणाम जग, असा वादहि अयोग्य आहे ।।३१।।

श्रुत्योर्णनाभिवसुधाद्युपमात्रयेण या कार्यकारणविलक्षणता त्वभाणि ।। सत्येव सास्य घटतेऽत्र विवर्तनीत्या

नित्यात्मनः प्रकटनं ननु मायिरीत्या ।।३२।।

अन्वयार्थ :- (श्रुत्या) 'यथोर्णनाभिः' इत्यादि श्रुतीने (.ऊर्णनाभि वसु-धाद्युपमात्रयेण) कोळी, पृथ्वी व पुरुष अशा तीन उपमांनी (या तु कार्यकारणविलक्षणता अभाणि) जें कार्य व कारण यांचे वैषम्य सांगितले (सा सती एव अत्र घटते) ते वैषम्य अबाधित असे जगाच्या उत्पत्तिविषयी योग्य ठरते. 'दृश्यते तु' असें अधिकरण या वैषम्यांत प्रमाण आहे. (अतः विवर्तनीत्या) म्हणून अधिष्ठानापेक्षां विषमसत्तायुक्त कार्याची उत्पत्ति असा जो विवर्तवाद या विवर्त न्यायाने (मायिरीत्या) मायावी पुरुष जसें मायामयगारुड निर्माण करतो तसें (नित्यात्मनः) मायावी व नित्य अशा आत्म्यापासून (अस्य प्रकटनं ननु) पूर्वी त्या मायेंत लीन असलेल्या जगाचा आविर्भाव होतो हेच श्रुतिसंमत आहे. आरंभ व परिणामवाद संमत नाहीत असें निश्चित आहे. ।।३२।।

भावार्थ :- आरंभवादाचा अंगीकार करून परमाणूपासून जगत् होऊं शकत नाही व आत्म्यापासूनहि होऊं शकत नाही. परिणाम वादाचा

अंगीकार करून प्रकृतीपासून जगत् होत नाही व आत्म्यापासूनहि होत नाही; असें पूर्व श्लोकांत सांगितले. या श्लोकांत विवर्तवादाचा अंगीकार करून मायायुक्त ब्रह्मापासून आविर्भावल्याने जग होते असें सांगतात. जालें निर्माण करणारा कोळी (किडा) आपल्याच शरीरापासून बाह्य साधन न घेतां जालें तयार करतो व आपल्या शरीरांतच त्याचा लय करतो किंवा पृथ्वीपासून जशा नाना प्रकारच्या औषधी, पूर्वी तिच्यांत असलेल्याच प्रगट होतात किंवा पुरुषाच्या शरीरांतच असलेले केश व नखादि वारंवार छेदन केले असतांहि बाहेर प्रगट होतात त्याप्रमाणे हे सर्व विश्व ईश्वराच्या मायेत पूर्वी असलेलेच ईश्वरेच्छेने बाहेर प्रगट होते. येथे ईश्वर हा या विश्वाचे विवर्ताधिष्ठान आहे; विवर्त व विवर्ताधिष्ठान यांची सत्ता भिन्न असते, जसें शुक्ति ही व्यवहार कालांत बाधित म्हणजे मिथ्या अशा रजताचे अधिष्ठान आहे. येथे रजत, व्यवहार कालांत बाधित असल्याने त्याची सत्ता प्रातिभासिक आहे व शुक्तीचा व्यवहारांत बाध नसल्याने तिची सत्ता व्यावहारिक आहे. म्हणून अधिष्ठान शुक्तीपेक्षां रजत हे विषम म्हणजे भिन्नसत्ताक असून शुक्तीच्या अज्ञानाने झाल्याने त्याला शुक्तीचा विवर्त म्हणतात. तसेंच जगाची सत्ता व्यावहारिक व परमात्म्याची सत्ता पारमार्थिक आहे. परमात्म्याच्या मायेने जगत् झाल्याने व परमात्म्यापेक्षां भिन्नसत्ताक असल्याने ते परमात्म्याचा विवर्त आहे. अशा विवर्तन्यायाने, ऐंद्रजालिक पुरुष जसें खोटें इंद्रजाल दाखवितो त्याप्रमाणे परमात्म्यापासून पूर्वी अनिर्वाच्यरूपाने असलेलेच जग मायेतून बाहेर प्रकट झाले, हा श्रुतिसंमत विवर्तवाद मानला असतां, आरंभवाद व परिणामवाद यांतील कोणतेहि दोष येत नाहीत. विवर्तवादांत सर्व पदार्थ अनिर्वचनीय, मिथ्या व मायामय असल्याने वास्तविक नसतात. त्यामुळें विचारकर्त्री येणारे सर्व दोष या वादांत भूषणच आहेत, कारण हे दोष वस्तुत्व नाहीसें करितात. मायावादी, प्रथमच जगाला अवस्तु समजत असल्याने त्याला हे दोष बाधा करीत नाहीत म्हणून विवर्तवाद स्वीकारून मायावी आत्म्यापासून हे सर्व विश्व मायावी पुरुषाच्या इंद्रजालाप्रमाणे प्रगट झाले; हा वादच श्रुतीने सांगितला आहे असें निश्चितपणाने ठरते ॥३२॥

जातं यतो जगदिदं तदनुप्रवेशात् तेनैव जीवति समस्तमदोऽभवेशा ।।

तत्रैव चाहुरविशेषविशेषभङ्गम् सोपक्रमैवमुपसंहतिराद्यलिङ्गम् ।३३।

अन्वयार्थ :- (यतः) ज्या मायोपाधिक आत्म्यापासून (इदं जगत् जातम्) हे जग उत्पन्न झाले (तदनुप्रवेशात्) सत्तारूपाने त्या आत्म्याचा प्रवेश असल्याने (समस्तं अदः जगत्) हे संपूर्ण जग (अभवेशा तेन एव जीवति) मोक्षप्रद अशा त्या आत्म्याच्या योगानेच स्थितीला पावते. (अविशेषविशेषभंगं तत्रैव चाहुः) सुषुप्तीत असणारे जाग्रदवस्थेचे बीज व प्रलयावस्थेत असणारे जें जन्मान्तराचे बीज म्हणजे विशेष, या विशेषांनी युक्त असणारे जे जीव म्हणजे बद्धजीव, आपले अंगभूत म्हणजे शेष, जे पुत्रभार्यादि ते ज्यांनी न मम म्हणून टाकले आहेत ते विशेष म्हणजे तत्त्वज्ञानी या दोघांचाहि लय ज्या आत्मस्वरूपांत श्रुति सांगतात; (एवम्) या प्रकाराने (सोपक्रमोपसंहतिः) उपक्रमासहित उपसंहार हे (आद्यलिङ्गम्) तात्पर्य निर्णयाचे पहिले लिंग म्हणजे प्रमाण सांगितले ।।३३।।

भावार्थ :- पूर्व श्लोकांत विवर्तन्यायाने आत्म्यापासून जगाची उत्पत्ति दाखविली. आतां तीन श्लोकांनी उपक्रमोपसंहारादि षड्विध तात्पर्य लिंगांनी तात्पर्यनिश्चयरूप श्रवण सांगतात. ज्या मायोपाधिक आत्म्यापासून हे जगत् झाले, सत्तारूपाने ज्या मोक्षप्रद आत्म्याचा या जगांत प्रवेश असल्याने या जगाची स्थिति होते, सुषुप्ति व प्रलयांत सत्स्वरूप झाला तरी जागृति व जन्मांत यांच्या संस्कारादिरूप बीजाला कवटाळून असणारा बद्धजीव व आपले आपले असें मानलेल्या पुत्र-भार्यादिरूप अंगभूत पदार्थाचे ममत्व टाकणारा ज्ञानी पुरुष, ज्या आत्मस्वरूपांतच अंती लीन होतो तो एक अद्वितीय आत्माच सत् आहे. असें अद्वितीय आत्म्याविषयी हे उपक्रम व उपसंहार म्हणजे आरंभ व शेवट रूप एक लिंग श्रुतीने 'यतो वा' इत्यादि वाक्यांनी सांगितले, हे सहा लिंगांपैकी पहिले उपक्रमोपसंहार रूपलिंग झाले ।।३३।।

दाढ्याय तस्य बहुशोऽभ्यसनं द्वितीयं

मानान्तरानवगतिः कथितं तृतीयम्

**मुक्तिः सुतृप्तिरिति तत्फलकं तुरीयम्
पञ्चार्थवादयुगं पञ्चमकं वरीयः ॥३४॥**

अन्वयार्थ :- (तस्य दाढ्याय) त्या श्रवणाच्या अनुभवपूर्वक दाढ्या-
करितां निरनिराळ्या प्रकारांनी (बहुशः अभ्यसनं द्वितीयम्) अनेक वार
आवृत्ति करणे हे दुसरे प्रमाण, (मानान्तरानवगतिः तृतीयं कथितम्) आगमा-
शिवय दुस-या कोणत्याहि प्रमाणाने ज्ञात न होणे हे तिसरे प्रमाण सांगित-
ले. "अमृतः समवत्" "आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीतिपूरुषः। किमिच्छन्
कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्" इत्यादिश्रुतींवरून (मुक्तिः सुतृप्तिः) अज्ञान
तज्जन्यशोकादिनिवृत्ति व निरतिशयतृप्ति (इति) हे (तत्फलकम् तुरीयम्)
फलरूप चतुर्थ प्रमाण सांगितले. (पञ्चार्थवादयुक् उ) उत्पत्ति, स्थिति, लय,
प्रवेश व संयमन-रूप पांच अर्थवादांनी युक्त असें निश्चित (वरीयः पंचकम्)
श्रेष्ठ असें पांचवे प्रमाण आहे ॥३४॥

भावार्थ :- श्रवणाला अनुभवाच्या बळाने दृढपणा यावा म्हणून
निरनिराळ्या प्रकाराने अनेकवार त्याच सिद्धान्तांची आवृत्ती करणे हे दुसरे
प्रमाण. श्रुतीशिवाय इतर कोणत्याहि प्रमाणाने तो सिद्धान्त ज्ञात नसणे
म्हणजे अज्ञातत्त्व किंवा अपूर्वत्व हे तिसरे प्रमाण. सिद्धान्त तत्त्वाच्या
ज्ञानापासून अज्ञान व तज्जन्य शोकादिकांची निवृत्ती व निरंकुश तृप्ति असें
जें फल श्रुतींत सांगणें याला फलरूप चतुर्थ प्रमाण म्हणतात. आत्म्यापासून
उत्पत्ति, स्थिति व आत्म्यामध्ये प्रलय, आत्म्याचा प्रवेश, व आत्म्याने केलेले
नियमन, अशा श्रुतींत सांगितलेल्या पांच अर्थवादांना निश्चयाने श्रेष्ठ असें
पांचवे प्रमाण म्हणतात. ॥३४॥

**तत्त्वंपदार्थपरिशोधनकं च षष्ठं
स्याल्लिङ्गषट्कमिदमादरणीयमिष्टम् ॥**

तात्पर्यकावधृतिरद्वितये परे षड्-

लिङ्गैरिदं श्रवणमत्र हि संशयद्विट् ॥३५॥

अन्वयार्थ :- (तत्त्वंपदार्थपरिशोधनकं च षष्ठं स्यात्) "यदग्ने रूपं"

इत्यादि श्रुति विचाराने तत्त्वंपदार्थांचा पूर्ण विचार करणे हे सहावे प्रमाण आहे. (इदं इष्टं लिंगषट्कं आदरणीयम्) वाक्यार्थबोधाला इष्ट असणारी ही सहा लिंगनामक प्रमाणे आदरणीय आहेत. (अद्वितये परे) अखंड परब्रह्माच्या ठिकाणी (षड्लिंगैः) वरील सहा प्रमाणांनी (तात्पर्यकावधृतिः) वेदान्त वाक्याच्या तात्पर्याचा जो नि चय (इदं अत्र) ह्याला वेदान्तशास्त्रांत (श्रवणं हि) श्रवण अशा नांवाने प्रसिद्धी आहे. (इदं संशयद्विट्) हे श्रवण संशयभावनेचा नाश करणारे आहे. ॥३५॥

भावार्थ :- अग्नीमध्ये तांबडें, पांढरें व काळें अशी तीन रूपें दिसतात. तीं क्रमाने तेज, जल व पृथ्वी यांची आहेत. या तीन रूपांहून अग्नि म्हणून कांही निराळा पदार्थ नाही. केवळ क्रमाने अग्नि असा व्यवहार लोकांत आहे. वास्तविक तीन रूपेंच खरी आहेत. अशा दृष्टीने सर्व जगतच विचारांतीं खोटे आहे. फक्त एक सन्मात्र खरे आहे. अशा श्रुतीने दाखविलेल्या विचाराने तत्त्वंपदार्थ व त्वं पदार्थ यांच्या खऱ्या स्वरूपाचा, विचाराने निर्णय करणे याला पदार्थ परिशोधकप्रमाणे असे म्हणतात. याप्रमाणे सहा प्रमाणांनी अद्वितीय अखंडैकरस ब्रह्माच्या ठिकाणीं सर्व वेदान्त वाक्याचे तात्पर्य आहे. असा निर्णय करणे याला वेदान्तशास्त्रांत श्रवण अशी संज्ञा आहे. हे श्रवण सर्व संशयभावनानाशक आहे. भगवत्पादांनीहि या षड्लिंगांनी सहित वाक्याच्या योगाने तत्त्वंपदार्थानुसंधान म्हणजे श्रवण असें सांगितले असल्याने श्रवण शब्दाचा हा अर्थ प्रसिद्धच आहे ॥३५॥

वाक्यैस्तदर्थमनुसन्दधता सुभक्त्या

संभावितत्त्वत उताप्यविरुद्धनीत्या ॥

कार्यं सदैव मननं त्वनुसन्धिलक्ष्मा-

ऽसंभावना यत इयात्समवर्तिसद्म ॥३६

अन्वयार्थ :- (वाक्यैः) तत्त्वमस्यादि वाक्यांनी (तदर्थं) जीव ब्रह्मैक्यरूप त्या वाक्यार्थाप्रत (सुभक्त्या) पूर्ण श्रद्धेने (उत अपि अविरुद्धनीत्या) आणि श्रुतीला अनुकूल अशा तर्काने (संभावितत्त्वतः) संभवनीय आहे असें

अनुसंधान करणा-या मुमुक्षूने (अनुसंधिलक्ष्म मननं) युक्त्यनुसंधान चिंतन हे ज्याचे स्वरूप आहे असें मनन (सदैव कार्यं) नेहमीं करावे, (यतः) कारण अशा मननामुळे (असंभावना) अल्पज्ञ असा मी जीव सर्वज्ञ कसा होऊं शके-न, इत्यादि कल्पना (समवर्तिसद्म इयात्) यमगृहाप्रत जाईल म्हणजे नष्ट होईल. ॥३६॥

भावार्थ :- पूर्व लोकांत श्रवणाचे स्वरूप सांगितले. आतां या लोकांत, युक्तीने, सांगितलेले तत्त्व संभवते असें अनुसंधानरूप मनन सांगतात. "तत्त्वमस्यादि" वाक्याने त्या महावाक्याचा जो जीवब्रह्मैक्यरूप अर्थ आहे तो जाणून पूर्ण श्रद्धेने व श्रुतीला अनुकूल असलेल्या तर्काने हा अर्थ संभवनीय आहे. असें ठरवून दाढ्य होण्याकरितां मुमुक्षूने युक्तीचे अनुसंधान म्हणजे चिंतनरूप मनन सर्वदा करीत असावे. असें मनन पुष्कळ काळ झाले असतां 'तत्त्वमसि' वाक्यांत मला तत्पदार्थस्वरूपता सांगितली आहे. तत्पदाचा अर्थ सर्वज्ञ ईश्वर असा आहे. मी तर किंचिज्ज्ञ जीव आहे मग मी सर्वज्ञ कसा होऊं शकेन? इत्यादि असंभावना पार नाहींशा होतात, असा मननाचा उपयोग असल्याने सर्वदा मनन करण्यास श्रुतीने सांगितले आहे ॥३६॥

निःसंशयार्थगतचेतस एकतान-

त्वं ध्यानमुज्झितविजातिजवृत्तिभानम् ॥

तद्धारणावत इमं विपरीतभावम्

उन्मूल्य राति सविकल्पसमाधिभावम् ॥३७॥

अन्वयार्थ :- (निःसंशयार्थगतचेतसः) संशयरहित अशा जीवब्रह्मैक्य-रूप अर्थाकडे लक्ष लावणा-या (धारणावतः) नाभ्यादिदेशामध्ये चित्तबंधरूप धारणा असणा-या पुरुषाचे (उज्झितविजातिजवृत्तिभानं एकतानत्वं ध्यानं) जें विजातीयप्रत्ययाचे अनुर्तवन याला ध्यान किंवा निदिध्यासन म्हणतात. (तत्) ते ध्यान (इमं विपरीतभावं उन्मूल्य) क्षुधेप्रमाणे प्रत्यक्ष पीडा देणा-या देहा-त्मैक्यादि विपरीतभावनेचा नाश करून (सविकल्पसमाधिभावं राति) सविक-ल्पसमाधिअवस्थेला निर्माण करते. पुढें हळूहळू निर्विकल्प समाधीही होऊं लागतो ॥३७॥

भावार्थ :- या श्लोकांत निदिध्यासनरूप ध्यान व त्याचे फल सांगतात. दृढ मननाने जीवब्रह्मैक्यरूप अर्थातील सर्व संशय दूर झाले असतां नाभ्यादिदेशांमध्ये चित्ताला स्थिर करण्याची म्हणजे धारणा करण्याची सवय असलेल्या मुमुक्षु साधकाला प्रयत्नाने विजातीय प्रत्ययाच्या मानाने रहित सजातीय प्रत्ययाचे एकसारखे अनुवर्तन म्हणजे एकतानत्व जें चित्तांत अनुभवाला येते यालाच ध्यान अतवा निदिध्यासन अशी संज्ञा आहे. या ध्यानाने क्षुधेप्रमाणे दृष्ट पीडा करणारी व अगदीं रोजच्या अनुभवांत असणारी देहान्मैक्यादि विपरीत भावना नष्ट होते व सविकल्प समाधि सिद्ध होते. सविकल्प समाधीच्या अभ्यासाने हळूहळू निर्विकल्प समाधीहि होते. ध्यानाचे याप्रमाणे महत्त्व असल्याने श्रुतीने ध्यान सांगितले आहे. ॥३७॥

ईशाश्रितश्रुतिमतिध्यनुभावितो यः

चिन्त्योपमोऽब्धिरिव तिष्ठति शान्ततोयः ॥

ज्ञेयः समाहित इमां परमां सुकाष्ठां

मुक्तेर्गतो न स कदापि जहाति निष्ठां ॥३८॥

अन्वयार्थ :- (ईशाश्रितः) 'समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्' या योगसूत्रानुसारे ईश्वराची उपासना करणारा (श्रुतिमतिध्यनुभावितः) श्रवण, मनन, निदिध्यासन किंवा ज्ञान यांचा अभ्यास करणारा (यः) जो (चिन्त्योपमः) ध्याता व ध्यान या दोघांचा त्याग करून अभ्यासाच्या योगाने चिन्त्य जें ध्येय तदाकार झालेला (शान्ततोयः अब्धिरिव तिष्ठति) तरंगरहित समुद्राप्रमाणे जो निश्चल राहतो (स समाहितो ज्ञेयः) त्याला निर्विकल्पसमाधिनिष्ठ असें म्हणावे. (इमां मुक्तेः परमां सुकाष्ठां यः गतः) या मुक्तीच्या शेवटच्या भूमिकेला जो पोंचला (स कदापि निष्ठां न जहाति) तो व्युत्थान-दशेंतसुद्धा निष्ठा सोडीत नाही ॥३८॥

भावार्थ :- सविकल्प समाधीचा परिपाक झाला असतां होणा-या निर्बीज समाधिनिष्ठाचे लक्षण सांगतात. सर्व कर्मे ईश्वराला समर्पण करून एकाग्र चित्ताने ईश्वराचे ध्यान करणा-याला समाधिसिद्धि होते असें "समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्" या सूत्राने भगवान् पतंजलींनी सांगितले

आहे. त्याला अनुसरून ईश्वरोपासना करणारा व श्रवण, मनन, निदिध्यासन किंवा ज्ञान यांचा अभ्यास करणारा सविकल्प समाधीत असलेला, ध्याता व ध्यान यांचा भेद सोडून अभ्यासमाहात्म्याने केवळ ध्येय वस्तूच्या आकाराचा म्हणजे ध्येयरूप झालेला, तरंगरहित समुद्राप्रमाणे जो निश्चल राहतो त्याला निर्विकल्प किंवा निर्बीजसमाधिनिष्ठ असें म्हणतात. या मुक्तीच्या शेवटच्या भूमिकेला पोहोचलेला ज्ञानी व्युत्थानदशेला जरी प्राप्त झाला तरी आत्मनिष्ठा सोडीत नाही, त्याचे सर्व व्यवहार स्वरूपनिष्ठ राहूनच होतात ॥३८॥

**काष्ठामिमां हि चरमां गतमेनस्मा-
त्र च्यावयेत्कथमपीह हि कोऽपि तस्मात् ॥
सक्लेशजन्ममृतिहामतिहाय मान्या
धन्या गतिर्जिगमिषोरित एव काऽन्या ॥३९॥**

अन्वयार्थ :- (हि इमां चरमां काष्ठां गतं एनम्) ज्या अर्थी या शेवटच्या भूमिकेला पोहोचलेल्या योग्याप्रत (अस्मात् इह हि) या समाधीपासून किंवा निश्चल अशा अद्वैत बोधापासून या ब्रह्मांडांत निश्चयाने (कोऽपि कथमपि न च्यावयेत्) कोणी देवादिक किंवा प्रजापतिसुद्धां कोणत्याहि प्रकाराने त्या अवस्थेपासून च्युत करू शकत नाही, (तस्मात्) त्या अर्थी (सक्लेशम-तिहां एतां अतिहाय) अविद्यादि क्लेशसहित जन्ममरणादिकांना दूर करणा-या या निष्ठेचा त्याग करून (जिगमिषोः) ब्रह्मभावाप्रत प्राप्त होण्याची इच्छा करणा-या मुमुक्षूला (इतः अन्या) या निष्ठेहून दुसरी (मान्या धन्या च गतिरेव का?) मान्य व धन्य अशी कोणती गति असणार? अर्थात् कोणतीच नाही ॥३९॥

भावार्थ :- ज्या अर्थी या निर्विकल्प समाधी किंवा निश्चल अद्वैतब्रह्मबोधरूप चरमावस्थेला प्राप्त झालेल्या योग्याला अवस्थेपासून भ्रष्ट करण्याविषयी या ब्रह्मांडांत मनुष्ये तर राहोच परंतु, प्रभावशाली देव किंवा ब्रह्मदेवसुद्धां समर्थ नाही, त्या अर्थी अविद्यादि पंच क्लेश व जन्ममरणादिक यांचे समूळ नाश करणा-या या चरमावस्थेशिवाय ब्रह्मभाव प्राप्त करून घेऊं इच्छिणा-या मुमुक्षूला दुसरी कोणती श्रेष्ठ व सर्वमान्य अशी गति असूं

शकेल बरे? अर्थात् कोणतीच नाही. हीच सर्वश्रेष्ठ व सर्वमान्य अशी गति आहे ॥३९॥

अत्राप्रमत्त उपलब्ध्युपलब्धमोदः

शान्तान्यचेष्टगुणकाम उदस्तखेदः॥

आत्मात्मदृष्टिपरितुष्टिमितोऽनुवृत्त्या

व्युत्थाय स स्मरति भावितपूर्ववृत्त्या॥४०॥

अन्वयार्थ :- (अत्र) या समाधीमध्ये (अप्रमत्तः) 'अप्रमत्तः तदा भवति' या श्रुतीवरून निरंतर सावध असणारा, (उपलब्ध्युपलब्धमोदः) बुद्धीने मिळालेला आहे आनंद ज्याला असा, (शान्तान्यचेष्टगुणकामः) 'यदा पञ्चावतिष्ठन्ते' इत्यादि श्रुतीवरून व 'निःस्पृहः सर्वकामेभ्यः' 'उपैति शान्तरजसं' इत्यादि स्मृतीवरून मन इत्यादिकांच्या क्रिया, सत्त्वादि तीन गुण व सर्व इच्छा ज्याच्या शांत झालेल्या आहेत असा व म्हणूनच (उदस्तखेदः) टाकलेला खेद ज्याने असा, (आत्मानात्मदृष्टिपरितुष्टिं इतः सः) 'यत्र चैवात्मनात्मानं' इत्यादि स्मृतीवरून रजस्तमोगुणाने अनभिभूत अशा शुद्धसत्त्वगुणमय अन्तःकरणाने झालेले जें आत्मज्ञान, त्याच्या योगाने संतोष प्राप्त झालेला असा तो समाधिनिष्ठ पुरुष, (व्युत्थाय भावितपूर्ववृत्त्या स्मरति) व्युत्थानदशा प्राप्त झाल्यावर समाधिकालीं केवलात्माकार वृत्ति होती असें व्युत्थानकालच्या स्मरणावरून अनुमानाने जाणतो॥४०॥

भावार्थ :- या चरमावस्थेला सावधानता हेच एक कारण आहे असें सांगतात. या समाधीच्या अभ्यासामध्ये निरंतर सावधान असलेल्या पुरुषाला स्वरूपभूत, आत्यंतिक असें सुख बुद्धिग्राह्य होते. हे सुख मिळाले असतां बाहेर धांवणा-या मनाच्या व इन्द्रियांच्या सर्व हालचाली शान्त होऊन मन व इन्द्रिये निश्चल राहतात. सत्त्व, रज व तमोगुणांच्या ऊर्मि व सर्व प्रकारच्या इच्छा नाहीशा होतात. कोणत्याहि प्रकारचा खेद याला राहत नाही. विशुद्धान्तःकरणांत प्रगट झालेल्या आत्मदर्शनानेच हा सदैव तृप्त असा असतो. या निर्विकल्प समाधीत मी आतां समाहित आहे, असें भान जरी नसले तरी व्युत्थान कालांत आलेल्या मी, इतका वेळ निरतिशय आत्मानंदांत मग्न होतो अशा स्मरणावरून समाधी अवरथेत

अखंडानन्दानुभव होता, असें अनुमान काढतां येते. समाधीच्या पूर्वीच्या प्रयत्नाने व शुभ अदृष्टानेच समाधिकालांत प्रयत्न न करताहि समाधि अवस्था स्थिर राहते, म्हणून या समाधीविषयीं सदा सावधान असणे हाच येथे एक मुख्य हेतु आहे. ॥४०॥

**अज्ञानमाशु सकलं विनिहत्य भाव-
ज्ञानाविरोध्यपि ककान्तगतार्कभावत् ॥**

मानाहितान्त्यमतिवृत्तिविद्वयत्वं

यात्येक एव परिशिष्यत आत्मतत्त्वम् ॥४१॥

अन्वयार्थ :- (मानाहितान्त्यमतिवृत्तिवित्) यापूर्वी सांगितलेल्या अभ्यासाने महावाक्यरूप प्रमाणापासून उत्पन्न झालेली शेवटची आत्माकार बुद्धिवृत्ति; तीत प्रतिबिम्बित झालेले आत्मस्वरूपज्ञान हे (ककान्तगतार्कभावत्) सूर्यकान्त मण्यांत प्रविष्ट झालेली सूर्यप्रभा ज्याप्रमाणे कापसाला जाळते त्याप्रमाणे (भावज्ञानाविरोध्यपि) स्वरूप ज्ञानार्शीं अविरोधी असणारे (यत् अज्ञानं) जें अज्ञान (तत् सकलं आशु विनिहत्य) कार्यसहित अशा त्या अज्ञानाप्रत स्वोत्पत्ति समकालींच नष्ट करून (अद्वयत्वं याति) अद्वितीय आत्मस्वरूपांत लीन होते. (तदा एकमेव आत्मतत्त्वं परिशिष्यते) त्या वेळीं एक आत्मतत्त्वच शिल्लक राहते ॥४१॥

भावार्थ :- याप्रमाणे श्रवण, मनन, निदिध्यासन निर्विकल्प समाध्यादिकांच्या अभ्यासाने संस्कृत व शुद्ध झालेल्या अंतःकरणांत 'तत्त्वमस्या'दि महावाक्यापासून झालेली जी अखंड ब्रह्माकार बुद्धिवृत्ति त्या बुद्धिवृत्तींत प्रतिबिम्बित झालेले स्वरूपज्ञान सकार्य अशा अज्ञानाचा आत्यंतिक नाश करते. स्वरूपभूत ज्ञानाच्या योगानेच अज्ञानादिकांची सत्ता सिद्ध होत असल्याने अज्ञान व स्वरूपभूत ज्ञान यांचा स्वरूपतः जरी विरोध नसला तरी तेच स्वरूप-ज्ञान वृत्ति उपारूढ म्हणजे वृत्तिप्रतिबिम्बित झाले असतां अज्ञानार्शीं विरुद्ध होऊन त्या अज्ञानाचा नाश करते. जसें सूर्यकिरण व कापूस यांचा दाह्यदाहकभाव नाही म्हणजे सूर्यकिरणाने कापूस दिसतो, जळत नाही, परंतु तींच सूर्यकिरणे जर सूर्यकांत मण्यांत प्रविष्ट

झालीं तर कापसाला जाळतात तसें येथे स्वरूपतः चैतन्य, अज्ञानादि प्रकाशक व आत्माकारवृत्ति उपासूढ झाले म्हणजे अज्ञानादिकांना दाहक असें समजावे. हे अज्ञानदाहक असें वृत्त्युपासूढ ज्ञानहि अज्ञान दाहानन्तर तत्कार्यभूत अन्तःकरण व तद्वृत्ति यांचाहि दाह झाल्यावर पुन्हां अद्वितीय आत्मस्वरूप होते, म्हणून त्या ज्ञानामुळे द्वैत राहिले अशी शंकाहि घेऊं नये. जसें कापूस जाळल्यानंतर सूर्यकांत मणी पेटीत ठेवला किंवा फुटला म्हणजे त्या मण्यांतील सूर्यकिरणे मूळ स्वरूपांत अद्वैताला पावतात. तद्वत् अज्ञानादिकांना जाळून ज्ञानहि आत्मस्वरूपांत लीन होते. त्यावेळी एकमेवाद्वितीय असें आत्मस्वरूपच शेष राहते ॥४१॥

आत्मप्रबोधसमकाल विमुक्त एव

रोषादिदोषरहितोऽवहितः स्वतोषः ।

अज्ञार्थमुक्तमहिर्निर्वयनीव चास्य

प्रारब्धमत्र खलु संसरणं न चास्य ॥४२॥

अन्वयार्थ :- (आत्मप्रबोधसमकाल विमुक्तः) आत्मज्ञानोत्पत्तिक्षणीच मुक्त झालेला, (रोषादिदोषरहितः) क्रोधादिक दोष नसलेला, (अवहित एव) एकाग्रचित्त असा हा ज्ञानी (स्वतोषः) आत्मतृप्त असतो. (अहिर्निर्वयनीव) सापाच्या कातीप्रमाणे (अस्य प्रारब्धं) या ज्ञान्याला प्रारब्ध आहे असें (अज्ञार्थ उक्तं) अज्ञ लोकांच्या समजुतीकरतां सांगितले आहे. (अत्र अस्य संसरणं न खलु) वस्तुतः ज्ञान्याच्या दृष्टीने प्रारब्धादि कांहींच नाही म्हणून ज्ञान्याला या ठिकाणी पुनर्जन्मादिरूप संसार केव्हांहि नाही, हेहि निश्चित झाले ॥४२॥

भावार्थ :- आत्मज्ञानक्षणीच मुक्त झालेला रागद्वेषादि दोषरहित, सर्वदास्वरूपैकनिष्ठ, आत्मतृप्त असा तत्त्वज्ञानी प्रारब्ध संपेपर्यंत या लोकांत व्यवहार करतो असें जें तत्त्वज्ञान्याचे वर्तन प्रारब्धानुसार असें सांगितले ते केवळ अज्ञ लोकांच्या समजुतीकरितां आहे. 'तस्य तावदेव चिरम् ' म्हणजे तत्त्वज्ञान्याला मुक्त होण्याला प्रारब्ध संपण्याचाच अवकाश आहे, ते संपल्याबरोबर तो मुक्त होतो असें श्रुतीचे म्हणणेहि अज्ञ लोकांकरितांच

आहे. ज्ञानसमानकालीच मुक्त झालेल्या ज्ञान्याला प्रारब्ध किंवा पुनः जन्मादिरूप संसार कधीच संभवत नाही. तत्त्वज्ञानाच्या पूर्वी सुद्धां याला वास्तविक जन्ममरणादि नव्हते मग तत्त्वज्ञान झाल्यावर कोठून असणार? अर्थात् केवळ अज्ञबोधार्थ, श्रुतीत हे निरूपण आहे ॥४२॥

योगैः समाहितसमाहितता मताऽयः-

स्वर्णोपमा त्वनुपमा प्रथमा मता यः ॥

तत्राक्षमः स परमां परमात्मदत्ता-

त्रेयाश्रयाद्गतिमियात्सततानुरक्तः ॥४३॥

अन्वयार्थ :- (योगैः) यमनियमादि अष्टांग योगाने (समाहितसमाहितता) उत्पन्न केलेली जी समाधि स्थिति ती (अयःस्वर्णोपमा मता) रसाच्या सामर्थ्याने केलेल्या लोखंडाच्या सुवर्णाप्रमाणे आहे. (या प्रथमा सा अनुपमा मता) जी पहिली ज्ञानी पुरुषाची अखंड समाधि अवस्था सांगितली ती मात्र निरुपम म्हणूनच सर्वमान्य आहे. (यः तत्र अक्षमः) जो मंदबुद्धि मुमुक्षु त्या स्थितीला पोचण्याला असमर्थ आहे (सः) तो (सततानुरक्तः सन्) निरंतर प्रीतियुक्त होत्साता (परमात्मदत्तात्रेयाश्रयात्) परमात्मा श्रीदत्तात्रेयाच्या आश्रयाने (परमां गतिं इयात्) पुनर्जन्मरहित अशा मुक्तिप्रत पोचेल ॥४३॥

भावार्थ :- श्रवणादि साधनांनी तत्त्वज्ञान संपादन न करितांच केवळ यमनियमाद्यष्टांग योगानेहि मुमुक्षूला समाध्यवस्था मिळू शकते, परंतु ही समाध्यवस्था आत्मज्ञानसाध्य समाध्यवस्थेप्रमाणे कायमची नाही. रसाच्या सामर्थ्याने लोखंडाचे सोने केले असतां जोंपर्यंत त्या लोखंडांत रसाचे सामर्थ्य व सान्निध्य आहे तोंपर्यंत ते सोनेच आहे अशी भ्रांति असते; परंतु रसाचे सान्निध्य किंवा सामर्थ्य नाहीसैं झाले असतां पूर्वीप्रमाणे ते लोखंडच दिसूं लागते. त्याप्रमाणे ज्ञानरहित अशा योगाभ्यासाने मिळालेली समाध्यवस्था व आनंद व्युत्थान होईपर्यंतच असतात. व्युत्थान झाल्यावर पुन्हां जीवाची पूर्वीचीच दुःखमय स्थित असते. तत्त्वज्ञानीसुद्धां दृष्ट दुःखाची तात्कालिक बाधा न व्हावी म्हणून केव्हां केव्हां या अष्टांगयोगाचा आश्रय

करतात, परंतु कायमचे दुःख नाहीसं होऊन अखंड निरतिशयानंद प्राप्त होण्याचा, योग हा उपाय नसून पूर्वी सांगितलेला श्रवणादिसाध्य ज्ञानरूपच उपाय आहे. ही ज्ञानसाध्य समाध्यवस्था सर्वदा म्हणजे समाधि व व्युत्थानकाळीहि राहणारी अशी आहे, म्हणून हिला कशाचीहि उपमा देतां येत नाही. ही सर्वश्रेष्ठ अशी आहे व सर्वमान्य आहे. जो मंदमति या अवस्थेला पूर्वीच्या उपायाने प्राप्त करून घेण्याविषयी असमर्थ असेल त्याने बाकी सर्व साधनांचा परित्याग करून प्रेमाने निरंतर श्रीदत्तात्रेयांच्या भक्तिमार्गाचा अवलंब करावा म्हणजे श्रीदत्तात्रेय प्रभूच्या कृपेने तो या सर्वश्रेष्ठ अवस्थेला निश्चयाने पोचेल ॥४३॥

योऽनीश एवमतिमन्दमतिर्विधातुं

जिज्ञासुरीशमनिशं स भजेद्विधातुम् ॥

योऽत्रावतीर्य जगतः स्थितिमत्रिजातः

शास्ताखिलस्य भजतोऽनुभजत्यजातः ॥४४॥

अन्वयार्थ :- (यः जिज्ञासुरपि) जो जिज्ञासु असूनहि (अतिमंदमतिः) अत्यंत मंदबुद्धिशाली असल्याने, (एवं विधातुं अनीशः) पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे श्रवणादि करण्यास असमर्थ असेल तर (सः अनिशं ईशं भजेत्) त्याने ईश्वराचे निरंतर भजन करावे. (यः जगतः स्थितिं विधातुं) जो प्रभु जगाचे पालन करण्याकरितां (अजातः) स्वतः जन्मादि विकाररहित असूनहि (अत्र अवतीर्य) या भूतलावर अवतीर्ण होऊन (अत्रिजातः) अत्रिकुमार दत्तात्रेय (अखिलशास्ता सन्) देवादि अखिलांचे नियमन करणारा होत्साता (भजतः अनुभजति) आपल्या भजकाच्या इच्छेनुरूप वर्तन करतो ॥४४॥

भावार्थ :- वक्त्याला निरूपणाचा कंटाळा नसल्याने सांगितलेलंच तत्त्व प्रकारान्तराने पुन्हां सांगतात. ब्रह्मज्ञानाची उत्कट इच्छा असली तर बुद्धि अतिशय मंद असल्याने हे पूर्वी सांगितलेले श्रवणादि रूप ज्ञानाचे मुख्य साधन करण्याविषयी एखादा मुमुक्षु असमर्थ असेल, तर त्याने खिन्न न होतां निरंतर ईश्वराचे भजन करावे. हा ईश्वर कोणता असं विचाराल तर

सांगतां. ज्याला स्वतः जन्म-मरणादि कोणतेहि विकार नाहीत, जो सर्वज्ञ, सर्वशक्ति असा असून केवळ जगाचे पालन करावे या हेतूने अत्रिकुमार श्रीदत्त या स्वरूपाने प्रकट झाला; इंद्रादि देवांचे सुद्धा शासन करण्याविषयीं समर्थ असूनहि आपल्या प्रेमळ भक्तांच्या इच्छेनुरूप ते म्हणतील, त्याप्रमाणे जो वर्तन करतो तो श्रीदत्तात्रेय सर्व जगाचा ईश्वर आहे ॥४४॥

यस्यास्त्यतीव सदयं हृदयं स्वमुक्त्यै

यः संस्मृतोऽघहृदयं सदयं स्वगुप्त्यै ॥

जातं तमत्रिवरदं वरदण्डहस्तं

योऽर्चद्गमिष्यति कृती स न दण्डहस्तम् ॥४५॥

अन्वयार्थ :- (स्वमुक्त्यै) आपल्या निष्काम भक्तांच्या मुक्तिकरितां (यस्य हृदयं) ज्याचे अन्तःकरण (अतीव सदयं अस्ति) फारच दयाळू आहे; (यः अयं) जो हा प्रभु (संस्मृतः अघहृत्) कसेंहि स्मरण केले असतां पापहरण करणारा आहे; (स्वगुप्त्यै जातं) आपल्या भक्तांच्या रक्षणाकरितां अवतीर्ण झालेल्या (सदयं वरदण्डहस्तं) दयालु व वरमुद्रा आणि श्रेष्ठ दंडयुक्त हस्त असणाऱ्या अशा (तं अत्रिवरदं) त्या अत्रिवरद दत्ताचे (यः अर्चत्) जो भजन अर्चनादि करील (सः कृती सन्) तो कृतार्थ होत्साता (दण्डहस्तं न गमिष्यति) दण्डपाणि अशा यमाच्या सदनाला प्राप्त होणार नाही ॥४५॥

भावार्थ :- दोन श्लोकांनी त्या श्रीदत्तात्रेय प्रभूचे वर्णन करितात. आपल्या निष्काम भक्तांच्या मुक्तीकरितां ज्याचे हृदय अत्यंत दयाळू आहे; ज्याचे कसेंहि म्हणजे येतां, जातां, निजतां, बसतां, उठतां, शुद्धाशुद्ध अवस्थेंतहि स्मरण केले असतां, जो हा प्रभु स्मरण करणाराचे सर्व पाप नाहीसें करणारा आहे; आपल्या भक्तांच्या रक्षणाकरितांच या भूतलावर अवतीर्ण झालेला, ज्यांनी आपल्या हातांत वरद-अभय मुद्रा व सुंदर दंड धारण केलेला आहे; जो अत्यंत दयाळू अत्रिऋषिवरद असा आहे अशा दत्ताचे जो भजनपूजनादि करील तो कृतार्थ होत्साता यमसदनाला जात नाही; असें ज्याच्या भक्तीचे माहात्म्य आहे ॥४५॥

**आदेयहेयपरलक्षणलक्षितं यो
यायातये परमशिक्षणशिक्षितं सत्।
क्षित्यादितो गुरुधियोरुधियोपि पथ्यं**

प्रोक्तवोद्धार स पुनाति जनाति तथ्यम्॥४६॥

अन्वयार्थ :- (आदेयहेयपरलक्षणलक्षितं) ग्राह्य व त्याज्य अशा दोन्ही पदार्थांच्या लक्षणांनी युक्त असणारे (गुरुधिया) हे पृथिव्यादि आपले गुरु आहेत अशा बुद्धीने (क्षित्यादितः) पृथ्वी इत्यादि चोवीस पदार्थांपासून (सत्) प्रशस्त असें, (परमशिक्षणशिक्षितं) चांगल्या शिक्षणाने मिळविलेले (उरुधिया अपि पथ्यं) स्थूलबुद्धि अशा साधकालाहि हितकारक होणारे तत्त्व, (यः) जो (यायातये प्रोक्त्वा) ययातिकुमार यदुराजाला सांगून, (तमुद्धार) त्याचा उद्धार करिता झाला (सः अति) तो श्रीदत्तात्रेय अ इव म्हणजे वासुदेवाप्रमाणे आचरति म्हणजे आचरण करतो, तो अति अर्थात् जगत्पालक विष्णुसारखा प्रभु (भोः जन) हे लोकहो! (तथ्यं पुनाति) खरोखर सर्वाना पवित्र करणारा आहे॥४६॥

भावार्थ :- पृथिव्यादि चोवीस पदार्थांना आपले गुरु असें समजून त्यांच्यापासून ग्राह्य काय व त्याज्य काय हे मोठ्या श्रेष्ठ अशा शिक्षणाने मिळविलेले व स्थूल बुद्धीच्या माणसालाहि परमहितकर असणारे तत्त्व ययाति कुमार यदुराजाला सांगून त्याचा ज्यांनी उद्धार केला असे विष्णूप्रमाणे सर्व जगत्पालक दत्तात्रेय देव, हे, सर्व लोक हो! खरोखर सर्वाना पवित्र करणारे आहे. ॥४६॥

**यदा सत्रासत्राभवदपि गुणाव्याकृतमुखम्
यदासत्रांशानां गतय इह नो साधनसुखम्।
न शास्ता नो शास्त्रं न हि सदमृतं नापि च मृतम्
तमिस्रा नो घस्त्रादिकमपि सहस्त्रांगिरमृतम्॥४७॥**

अन्वयार्थ :- (यदा सत् न अभवत् असदपि न) ज्या वेळीं सत्हि नव्हते व असत्हि नव्हते (गुणाऽव्याकृतिमुखं) सत्त्वादि गुण, कारण व कार्य हे कांहींहि नव्हते, (शास्ता न) गुरुहि नव्हता (शास्त्रं नो) वेदादि शास्त्रहि

नव्हते, (सत्) मीमांसकांना मान्य असें स्वर्गादिही नव्हते, (अमृतं) देवांनी पिण्याचे अमृत किंवा 'विद्यया अमृतमश्नुते' या श्रुतीत सांगितलेले सापेक्ष मरणरहितत्वहि नव्हते, (अपि च मृतं न) आणखी मृत्युहि नव्हता, (तमिस्रा नो) रात्र नव्हती, (घस्त्रादिकं न) दिवस, महिना इत्यादि कालाचे प्रमाणहि नव्हते (सहस्राङ्घ्रिः अपि न) 'सहस्रशीर्ष' इत्यादि श्रुतीत वर्णिलेला विराट् पुरुषहि नव्हता. (अमृतं न) मोक्षहि नव्हता, कारण (यदा इह) जेव्हा हा प्रलय होता त्या वेळीं (आसन्नांशानां) समीप असलेल्या जीवाच्या (गतये) मुक्तीकरितां (साधनसुखं नो) सुखकारक असें साधनहि नव्हते।।४७।।

भावार्थ :- येथून पुढें १२ श्लोकांनी उपनिषत्प्रतिपाद्य हा दत्तात्रेय प्रभु आहे असें सांगणार आहेत. त्यांत पहिल्या दोन श्लोकांनी 'नासदासीत्' या श्रुतीच्या आधारे हा परमात्मा जगत्स्रष्टा आहे हे दाखवितात. ज्या वेळीं सत्, स्थूल आकारादि असत्, सूक्ष्म महदादि सत्त्वादि गुण, अव्याकृत असें कारण, व त्याचे कार्य, गुरु, वेदादिशास्त्र, मीमांसकसंमत स्वर्गादि अमृत, विद्येने मिळणारे सापेक्ष अमरत्व, मृत्यु, रात्रि, दिवस महिना, वर्ष इत्यादि कालमान, 'सहस्रशीर्ष' या मंत्रांनी सांगितलेला विराट् पुरुष वगैरे कांहींच नव्हते व मोक्षहि नव्हता. कारण ज्यांचा मोक्ष व्हावयाचा ते जीव परमात्म स्वरूपांत लीन होते व त्या प्रलयकालांत मोक्षाला लागणारी सुखकारक साधनेहि नव्हतीं।।४७।।

तदासीद्ध्वान्तारिः श्रुतमतचिदानन्दलहरी

हरीशब्रह्मात्मा स खलु परमात्माऽमृतझरी।।

वरीवर्ति स्रष्टुं पुनरपि विलीनं जगदयं

स्वयं हैमाण्डं यः सृजति गतिदोऽयं स सदयः।।४८।।

अन्वयार्थ :- (तदा ध्वान्तारिः आसीत्) त्या वेळीं अज्ञान दूर करणारा असा कोणी तरी होता. हा कोण असावा तर (श्रुतिमतचिदानन्दलहरी) शास्त्राला मान्य असा चिदानन्दलहरीस्वरूप (अमृतझरी) अमृताचा म्हणजे मोक्षाचा प्रत्यक्ष झरा असाच (हरीशब्रह्मात्मा) विष्णु, शंकर व ब्रह्मदेव यांचा आत्माच किंवा या तीन देवतास्वरूप (स खलु परमात्मा वरीवर्ति) असा तो दत्तात्रेय परमात्माच आपल्या ऐश्वर्ययोगाने असतो. (अयं) हा दत्तात्रेय (वि-

लीनं जगत्) लीन झालेले संस्कारशेष असें जगत् (पुनरपि स्रष्टुं) कर्मभोग देण्यासाठी पुन्हा उत्पन्न करण्यास (यः स्वयं) जो स्वतःच दुसऱ्या साधनांची अपेक्षा न करतां (हैमाण्डं सृजति) हिरण्यगर्भाला उत्पन्न करतो (सः अयं गतिदः) याप्रमाणे जगाचा स्रष्टा असा हा दत्तात्रेय भक्तांना मोक्षरूपगति देणारा अत्यंत दयाळू आहे ॥४८॥

भावार्थ :- ज्यावेळीं पूर्वी सांगितलेले सत्, असत्, वगैरे कांहींहि नव्हते, त्या वेळीं अज्ञाननाशक असा कोणीतरी होता. तो कोण असें विचाराल, तर जो श्रुतीला संमत विदानंदलहरीस्वरूप मोक्षाचा झराच कीं काय असा विष्णु, शंकर व ब्रह्मदेव यांचा आत्मा किंवा या तीन देवतास्वरूप असा परमात्मा दत्तात्रेय होता. आपल्या मायारूप प्रकृतीमध्ये विलीन झालेल्या संस्कारयुक्त जगताला कर्मफळें देण्याकरितां दुसऱ्याचे साहाय्य न घेतां व साधनांतरही न जमवितां हिरण्यगर्भाला ज्याने निर्माण केले असा सर्व जगत्स्रष्टा व अज्ञाननाशक दत्तात्रेय भक्ताला मोक्षरूप गति देणारा व दयाळू असा आहे. याप्रमाणे 'नासदासीत्' सूक्ताने दत्तात्रेयाचे प्रतिपादन केले ॥४८॥

**पुरासीदात्मैको जगदिदमसौ वीक्ष्य च पुरा
चतुर्लोकान्सृष्ट्वाऽप्रमुखकृतपुंछिद्रजसुरान् ॥
विघत्सूंश्चैभ्योऽङ्गान्नद इह विदार्याविशददृग्
विदा प्रज्ञानं ब्रह्म भवति विराग्येष स सुदृक् ॥४९॥**

अन्वयार्थ :- (पुरा) सृष्टीच्या पूर्वी (इदं जगत्) हे जग (एकः आत्मा आसीत्) सजातीय, विजातीय व स्वगत भेदरहित असा आत्मा होता. (असौ वीक्ष्य) या दत्तरूप आत्म्याने विचार करून (चतुर्लोकान्सृष्ट्वा) अंभ, मरीचि, मर व आप अशा चार लोकांना उत्पन्न करून (अप्रमुखकृतपुंछिद्रजसुरान् सृष्ट्वा) जलप्रभृति पंचमहाभूतांपासून निर्माण केलेल्या विराट् पुरुषाच्या मुखनासिका इत्यादि छिद्रांपासून वागादि इंद्रियांना प्रेरक अशा व क्षुधादिकांनी युक्त अशा अग्नि-वायु इत्यादि देवतांना निर्माण करून, (एभ्यः अंगान्नदः) त्यांना यथायोग्य अंग किंवा स्थान व अन्न देणारा असा (विदार्य इह आविशत्) मस्तकाचे विदारण करून या देहादि संघांत प्रविष्ट झाला.

(अदृक्) कोणालाहि न दिसणारा परंतु सर्वांना पाहणारा पण देहामध्ये प्रविष्ट झाल्याने अल्पज्ञासारखा जाग्रदादि तिन्ही अवस्था पाहणारा, सुदैवाने त्या अवस्थेंतील कष्टांचे चिंतन करून, (विरागी सन्) वैराग्यशाली होऊन (विदा प्रज्ञानं भवति) 'कोऽयं आत्मा' 'येन वा पश्यति' इत्यादि वाक्यांपासून झालेल्या ज्ञानाने प्रज्ञानब्रह्म म्हणजे त्वंपदार्थ व तत्पदार्थ यांचे जें अखंड ऐक्य तत् स्वरूप जो होतो (स एष सुदृक्) तो हा दत्तच भक्तांवर शुभदृष्टि कृपादृष्टि करणारा असा हा आहे।।४९।।

भावार्थ :- या श्रीदत्ताचे ऐतरेय उपनिषत्तात्पर्याने वर्णन करितात. सृष्टीच्या पूर्वी हे परिदृश्यमान जगत् सजातीय-विजातीय, स्वगतभेदरहित असा जो आत्मा तन्मात्र होते. त्यावेळीं काळहि नव्हता परंतु जिज्ञासू अज्ञ मनुष्याच्या दृष्टीने काळाची कल्पना करून पूर्वी असा प्रयोग येथे केला आहे ; तसेंच हे सर्व जगत् आत्माच होता हे म्हणेहि अंधारांत दिसणारा जो चोर तो खांब आहे, म्हणजे चोर नसून तो खांबच आहे असें म्हणण्यापैकींच म्हणजे हे सर्व जग नसून केवळ आत्माच होता असें सांगावयाचे आहे. या श्रीदत्तरूप आत्म्याने प्राण्यांच्या-कर्माची परिपक्वावस्था पाहून, विचार करून, प्रथम पंचभूतांची उत्पत्ति करून अंभ, मरीची, मर व आप, म्हणजे द्युप्रभृति लोक, अंतरिक्ष लोक, भूलोक व पातालादि लोक असे जलप्रधान चार लोक अर्थात् ब्रह्मांड निर्माण केलं. जलप्रधान अशा भूतांपासून निर्माण केलेल्या विराट पुरुषाच्या मुखादि छिद्रांतून खाण्यापिण्याची इच्छा असणा-या वागादि इन्द्रियांना प्रेरक व चेतन अशा अग्न्यादि देवता निर्माण करून, त्यांना राहण्याला योग्य अशीं शरीरे व अन्नं त्या परमात्म्याने निर्माण केलीं. सर्व चालक अशा माझ्या प्रवेशाशिवाय हे शरीर व्यवहारक्षम होणार नाही असा विचार करून तो परमात्मा मस्तकाचा भेद करून, म्हणजे ब्रह्मरंध्रांतून या सर्व शरीरांत प्रविष्ट झाला. येथे अहं असा प्रत्यय म्हणजेच परमात्म्याचा प्रवेश समजावा. घरामध्ये मनुष्य प्रवेश करतो तसा नव्हे; तसें समजल्यास परमात्मा परिच्छिन्न आहे असें मानावे लागेल. शरीरांत प्रवेश झाल्यावर कोणालाहि न दिसणारा, सर्वांना प्रत्यक्ष पाहणारा असाहि परमात्मा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तादि अवस्थात्रयद्रष्टा असा अल्पज्ञासारखा झाला. पुढें त्या

तिन्ही अवस्थांतील कष्टांचा विचार करून सुदैवाने या प्रपंचाविषयी त्याला वैराग्य झाले; मग माझें स्वरूप वास्तविकच दुःखादियुक्त आहे, कीं हे दुःखादि उपाधीच्या योगाने मला आहेत, इत्यादि विचार करून वास्तविक अद्वितीय तत्त्वंपदलक्ष्य अखंडैकरस निरुपाधिक, दुःखशोकादिरहित, आनंदमात्र प्रज्ञान ब्रह्मरूप माझें स्वरूप आहे; असा निर्णय करून प्रज्ञानब्रह्मरूप जो झाला, असा तो आपल्या भक्तांवर अनुग्रहदृष्टी करणारा परमात्मा दत्तात्रेय, जीवाहून अभिन्न रूपाने ऐतरेयोपनिषदांनी वर्णिला आहे ॥४९॥

जगद्धीशा वास्यं यदु सुखमनिच्छोऽधनगृधीः

सुधीर्भुङ्क्तेऽनेजज्जवदतिगं सर्वगमधीः ॥

न वेदैकत्वेनास्य दृगितविशोकोऽस्ति स विभुः

प्रभुः शक्रोऽकायोऽसमुचितविदाऽऽप्योऽयमविभुः ॥५०॥

अन्वयार्थ :- (हि जगत् ईशा वास्यम्) निश्चयाने जगत् दत्ताच्या स्वरूपाने आच्छादित करावे; त्यायोगें (अनिच्छः) सर्व एषणा सोडणारा, (अधनगृधीः) धनाची आकांक्षा नसणारा (सुधीः) विवेकी पुरुष (यत् उ सुखं भुङ्क्ते) ज्या स्वरूपभूत सुखाचा उपभोग घेतो (तत् अनेजत्) ते आत्मरूप सुख क्रियारहित असें असून (जवदतिगं) वेगवान् अशा मन इत्यादिकांचेहि अतिक्रमण करणारे असें आहे. (यत् सर्वगं अपि अधीः न वेद) जें सर्वव्यापक असूनहि, श्रवणादिकांनी अपरिपक्व-बुद्धि असा मनुष्य जाणूं शकत नाही (अस्य एकत्वेन दृक् इतविशोकः अस्ति) अशा परमात्म्याला एक रूपाने पाहणारा शोकरहित होतो. (विभुः) व्यापक असा (प्रभुः) संवत्सरांना यथायोग्य अर्थ देण्यास समर्थ (शुक्रः) प्रकाशरूप (अकार्यः) स्थूल-सूक्ष्मशरीररहित (अविभुः) ज्याच्यापेक्षां कोणीहि व्यापक नाही असा (असमुचितविदा आप्यः) कर्मसमुच्चित नसणा-या म्हणजे केवळ ज्ञानानेच प्राप्त होणारा असा तो दत्तात्रेय आहे ॥५०॥

भावार्थ :- ईशोपनिषत्प्रतिपाद्य हा दत्तात्रेय आहे असें या लोकांत सांगतात. साधकाने हे सर्व जगत् ईश्वरस्वरूपाने झांकून टाकावे- म्हणजे सर्व ईश्वरस्वरूप आहे, असा निश्चय करावा; म्हणजे त्याच्या चित्तांत

कोणत्याहि प्रकारच्या इच्छा राहत नाहीत. धनादिकांच्या इच्छा गेल्याने स्थिरबुद्धि झालेला विवेकी पुरुष जे स्वरूपभूत व उत्कृष्ट असें सुख भोगतो ते निष्क्रिय आत्मस्वरूपभूत सुख अतिशय वेगवान् अशा मन इत्यादिकांचेहि अतिक्रमण करणारे असें आहे. म्हणजे सर्वत्र व सर्वांच्या आधीं चोहोंकडे पोंचलेले अर्थात् व्यापक असें आहे. परंतु ज्याची बुद्धि श्रवणादि साधनांनी परिपक्व झाली नाही, त्याला ते सर्वत्र विद्यमान आत्मसुख मिळत नाही. जो त्या सुखाला एकत्वाने जाणतो त्याचे सर्व शोकमोहादि नाहीसे होतात. 'स पर्यगात्' इत्यादि श्रुतीने सांगितलेला व्यापक, संवत्सर प्रजापतीला यथायोग्य अर्थ देण्यास समर्थ, ज्योतिस्वरूप, स्थूल-सूक्ष्मशरीर रहित. ज्याच्यापेक्षां कोणीहि व्यापक नाही, असा परमात्मा 'अंधं तमः' इत्यादि सहा मंत्रांच्या अभिप्रायावरून कर्माने असमुचित म्हणजे केवळ ज्ञानाने प्राप्त करून घेण्यास जो योग्य आहे असें कळते, तो परमात्मा श्रीदत्तात्रेयच आहे. या श्लोकांत असमुचित असें लिहावयास पाहिजे होते, परंतु तसें केले असतां छंदोभंग होईल, 'माष' पदाऐवजीं 'मष' असें लिहावे परंतु छंदोभंग करूं नये अशी छंदः-शास्त्राची आज्ञा आहे तिला अनुसरून समुचितः या पदांत दीर्घ ऊकाराऐवजीं पुढें जोडाक्षर न आल्याने तो -ह्रस्वच राहिला तरी दोषावह नाही ॥५०॥

श्रुतः श्रोत्रादेर्यः श्रुतिमुख इताहंकृतिगतिः

गतिर्नात्राक्ष्यादेर्भवति य उपास्योऽखिलगतिः ॥

सुवेद्ये दभ्रात्माऽविदितविदितान्योऽमतमत-

स्त्वविज्ञातो ज्ञातुः स च हतसुराहं श्रुतिमतः ॥५१॥

अन्वयार्थ :- (यः श्रोत्रादेः श्रुतिमुखः श्रुतः) जो श्रीदत्त श्रोत्रादि इंद्रियांचेहि श्रोत्रादि स्वरूप आहे, (इताहंकृतिगतिः) निरहंकारी पुरुषांनी प्राप्त होण्याला योग्य मोक्षरूप आहे, (अत्र अक्ष्यादेर्गतिर्न) या दत्तस्वरूपी इंद्रियादिकांची गति चालत नाही, (यः अखिलगतिः उपास्यः भवति) जो सर्वेन्द्रियचालक असल्याने असल्याने सर्वोपास्य आहे, (सुवेद्ये दभ्रात्मा) हा वेद्य मानला असतां अपूर्ण स्वरूपाचा होतो व ज्ञाताहि अपूर्ण राहतो, (अविदितविदितान्यः) जो अज्ञात व ज्ञात या दोन्हीपेक्षां निराळा आहे, (अमतमतः)

जो मनालाहि समजत नाही, असा निश्चय करणा-याला कळतो, (ज्ञातुः तु अविज्ञातः) मला हा कळला असें मानणा-याला न समजणारा, (हतसुराहं) अग्नि, वायु, इंद्र इत्यादि देवतांचा गर्व हरण करणारा, (श्रुतिमतः स च) जो श्रुतीला संमत आहे तो हाच श्रीदत्त आहे ॥५१॥

भावार्थ :- केनोपनिषत् प्रतिपाद्य हा दत्तात्रेय आहे असें सांगतात. 'श्रोत्रस्य श्रोत्रं' इत्यादि मंत्रांवरून जो श्रोत्रादि इंद्रियांचेहि श्रोत्रादि इंद्रिय म्हणजे ज्याच्या योगाने श्रोत्रादि इंद्रियांना ऐकण्यादिकांचे सामर्थ्य येते असा; 'अतिमुच्य धीराः' इत्यादि श्रुतीवरून निरहंकारी पुरुषांना गम्य होणारा असा; 'न तत्र चक्षुर्गच्छति' इत्यादि श्रुतीवरून इंद्रियाला अगम्य ज्याचे स्वरूप आहे असा; 'येन वागभ्युद्यते' या श्रुतीवरून सर्व इंद्रियांना चालक अशा रूपाने सर्वांना उपास्य असणारा; 'यदि मन्यसे' या श्रुतीवरून हा कळला असें मानल्यास अपूर्ण रूपाचा व मानणारा पुरुष अपूर्णज्ञानी होतो असा जो अज्ञात व ज्ञात या दोहोंहून वेगळा ; 'यस्यामतं ' इत्यादि श्रुतीवरून मनादिकांना हा आत्मा कळत नाही असें समजणा-याला कळणारा; 'अविज्ञातं विजानताम्' या श्रुतीवरून मी आत्मा जाणला असें समजणाराला न कळणारा; इंद्र, वायु, अग्नि इत्यादि देवांचा गर्वहरण करणारा ; 'ब्रह्म ह देवेभ्यो' इत्यादि श्रुतींनी वर्णिलेला जो परमात्मा तो श्रीदत्तगुरुच आहे ॥५१॥

त्र्युपन्यासे धर्मप्रमुखपर ॐ वाच्य उदितः

परो व्यक्तात्कार्यादपि चिदविकार्याद्य उदितः ॥

य आत्मा सूक्ष्मोत्ताऽगुण इनमुखज्योतिरगति-

र्ह्यभीतिः सोऽन्तर्दृग्वरितृवरधीसारथिगतिः ॥५२॥

अन्वयार्थ:- (त्र्युपन्यासे) अग्नि, जीव व परमात्मा यांचा विचार ज्या ठिकाणी आहे अशा कठोपनिषदात (धर्मप्रमुखपरः) धर्मादिकांकडून निराळा म्हणून सांगितलेला, (ॐ वाच्यः यः उदितः) ॐकारवाच्य असा सांगितलेला, (अव्यक्तात् कार्यादपि परः) कारण व कार्य या दोघांपेक्षाहि अन्य, (चिदविकार्याद्यः यः आत्मा उदितः) चिद्रूप अविकारी व आद्य असा जो आत्मा सांगितला आहे, (अगुणः) अगुण म्हणून वर्णिलेला, (अत्ता) सर्व

जगाचा उपसंहारक म्हणून सांगितलेला, (इनमुखज्योतिः) सूर्यादिकांनाहि जो प्रकाशक असा वर्णिलेला, (अगतिः) इंद्रियांना विषय न होणारा म्हणून सांगितलेला (अभीतिः) ज्याच्याशिवाय दुसरी भीति नाही म्हणजे अग्नियमादिकांनाहि भय दाखविणारा, (अन्तर्दृक्) इंद्रियें, अर्थ इत्यादि सर्वांच्या आंत असणारा व ज्ञानस्वरूप असा वर्णिलेला, (वरितृवरधीसारथिगतिः यः सः) सेवा करणारा व शुद्धिबुद्धिप्रधान अशा साधकाची गतिरूप म्हणून सांगितलेला जो परमात्मा तो हा श्रीदत्तच होय ॥५२॥

भावार्थ :- कठोपनिषत्प्रतिपाद्य हा भगवान् श्रीदत्तच आहे असें सांगतात. नचिकेत्याच्या प्रश्नाला अनुसरून यमधर्माने अग्नि, जीव व परमात्मा यांच्या ऊहापोहाने जेथे निर्णय केला आहे अशा त्र्युपन्याससंज्ञक कठोपनिषदात 'अन्यत्र धर्मात्' इत्यादि मंत्रांनी धर्माधर्मासंस्पृष्ट, 'सर्वे वेदाः' इत्यादि श्रुतीवरून उँकारवाच्य, कारण व कार्य यांहून पलीकडचा, चैतन्यरूप अविकारी आद्य, 'अशब्दमस्पर्श' इत्यादि श्रुतीवरून अगुण, 'यस्य ब्रह्म च' इत्यादि श्रुतीने अत्ता म्हणजे सर्वोपसंहार करणारा, 'न तत्र सूर्यः' इत्यादि श्रुतीने सूर्यादि दिव्य तेजांनाहि प्रकाशक 'नैव वाचा' इत्यादि श्रुतीवरून वागादि इंद्रियांना विषय न होणारा, 'महद्भयं' इत्यादि श्रुतीने इंद्रादिकांना सुद्धां भीतिप्रद म्हणजे त्यांचा शास्ता, 'आवृत्तचक्षुः' 'आत्मानं रथिनं' इत्यादि श्रुतींनी इंद्रियें व अर्थ इत्यादिकांपेक्षां अत्यंत सूक्ष्म व सर्वान्तर, सेवा करणारा भजक व शुद्धबुद्धिप्रधान साधक यांची गति असा जो वर्णन केला तो श्रीदत्तपरमात्माच होय ॥५२॥

रयिप्राणौ योऽब्दादितनुरसृजत्सृष्टय इमैः

स्तुतः खाद्यैर्देवैर्य उत गतगर्वैस्तनुधरान्॥

व्यधात्प्राणांस्तज्जक्रमगतिद आत्माखिललय-

स्त्रिमात्रेक्ष्यं प्राणादिभुवमकलो याति यमसौ॥५३॥

अन्वयार्थ :- (अब्दादितनुः) संवत्सर, अयन, पक्ष, अहोरात्ररूपप्रजापति, हे दोघे पुष्कळ प्रजा निर्माण करतील अशा अभिप्रायाने (सृष्टयै रयिप्राणौ असृजत्) सृष्टि निर्माण करण्याकरिता रयि व प्राण

म्हणजे चंद्र व सूर्य यांना उत्पन्न करिता झाला. प्रथम प्रश्न. (उत यः इमैः गतगर्वैः खाद्यैः देवैः स्तुतः) आणि जो 'सोऽहमभिमानादूर्ध्व' इत्यादि श्रुतीवरून गर्वरहित अशा 'आकाशो ह वा एष देवः' इत्यादि श्रुतीत वर्णन केलेल्या आकाशादि देवांकडून 'एषोऽग्निस्तपति' इत्यादि वाक्यांनी आरंभ करून द्वितीय प्रश्नाच्या समाप्तीपर्यंत स्तुति केला गेलेला द्वि.प्र.२. (प्राणान् तनुधरान् व्यधात्) 'कत्येव देवाः' इत्यादि श्रुतीत सांगितलेल्या प्राणांना शरीरयुक्त करिता झाला (तज्जक्रमगतिदः) व जो उत्पत्ति, आयति, स्थान, विभुत्व इत्यादि रूपांनी प्राणाला जाणणाऱ्याला क्रममुक्तिदायक असा आहे तृ.प्र.३. (आत्मा अखिललयः) 'एतस्मिन् पुरुषे कानि' इत्यादि प्रश्नांत 'परे देवे मनसि' या श्रुतीवरून सर्वेन्द्रियापेक्षां श्रेष्ठ म्हणून सांगितलेल्या मनाहूनहि 'सर्वं पर आत्मनि' या श्रुतीत सांगितलेला आत्मा मुख्य आहे; कारण पृथिव्यादि पंच स्थूल भूते व तन्मात्रारूप सूक्ष्म भूते या सर्वांचा लय, ज्या परम आत्म्यामध्ये सांगितलेला आहे. च.प्र. ४. 'परं चापरं च' या श्रुतीवरून ॐकाराच्या तीनीहि मात्रांनी ज्ञात होणाऱ्या अशा पं.प्र. ५. (प्राणादिभुवं यं) 'स प्राणमसृजत' इत्यादि श्रुतीवरून प्राणादिकांना कारण असलेल्या अशा परमात्म्याप्रत (अकलः याति) 'इमाः षेडशकला' इत्यादि मंत्रांत सांगितल्याप्रमाणे सर्व कला नष्ट झालेला म्हणजे नामरूप विमुक्त झालेला ज्ञानी पुरुष अभेदरूपाने ज्याला प्राप्त होतो म्हणजे परमात्मस्वरूप होतो (असौ) हा श्रीदत्तात्रेयच आहे।।५३।।

भावार्थ :- प्रश्नोपनिषत्प्रतिपाद्य दत्तात्रेयच आहे असे सांगतात. प्रश्नोपनिषदात सहा ऋषींचे सहा प्रश्न आहेत. या श्लोकांतहि सहा विशेषणांनी सहा प्रश्नांचा भावार्थ सांगितला आहे. संवत्सर, अयन, पक्ष, अहोरात्र स्वरूप अशा हिरण्यगर्भ प्रजापतीने हे पुष्कळ प्रजा निर्माण करतील अशा अभिप्रायाने रयि म्हणजे सोम व प्राण म्हणजे सूर्य असें द्वंद्व निर्माण केले. या सर्व प्रजा कोणापासून निर्माण होतात यासंबंधी कात्यायनाच्या पहिल्या प्रश्नाला उत्तर म्हणून पिप्पलाद ऋषींनी सूर्य चंद्रादि द्वंद्वापासून अहोरात्रान्तद्वंद्वे सांगून अन्नापासून यांतील जो संवत्सरादिरूप हिरण्यगर्भ तो श्रीदत्त होय. १ भार्गव वैदर्भी ऋषीने किती देव या शरीररूप प्रजेला धारण

करतात व यामध्ये कोण श्रेष्ठ आहे, असा प्रश्न केला असतां पिप्पलाद ऋषि म्हणाले, आकाश, वायु, अग्नि, जल, पृथ्वी, वाणी, मन, चक्षु, श्रोत्र या देवांना आम्हीच प्रजा धारण करतो; असा गर्व झाला. प्राणदेव यांना म्हणाला, मीच ह्या प्रजा धारण करतो, उगीच गर्व करू नका. या वाक्यावर आकाशादि देवांनी विश्वास ठेवला नाही. प्राणांनी यांचा गर्व नाहीसा करण्याकरितां शरीरांतून जाण्याला आरंभ केला असतां सर्व देव घाबरले. व 'एषोऽग्निस्तपति' इत्यादि द्वितीय प्रश्न संपेपर्यंत प्राणांची स्तुति केली. गतगर्व देवांनी ज्या प्राणांची स्तुति केली तो प्राणात्मा श्रीदत्तात्रेयच होय. २ आश्वलायन कौसल्याने हा प्राण कोठून उत्पन्न होतो इत्यादि प्रश्न केले असतां आत्म्यापासून हा प्राण होतो व इतर सर्व अपानादि प्राणविभूतींना राहण्याकरितां शरीरांतील तीं तीं स्थाने देतो. या प्राणांची उत्पत्ति, शरीरांत मनःसंकल्पाने येणे, त्या त्या स्थानांत राहणे व व्यापकत्व हे जो जाणतो, त्याला क्रममुक्ति देणारा म्हणून पिप्पलाद ऋषीने जो सांगितला, तो श्रीदत्तात्रेयच होय. ३ याप्रमाणे तीन प्रश्नांत क्रममुक्तीकरितां उपासना सांगितली; आतां चतुर्थ प्रश्नाने ज्ञान सांगतात. या शरीररूप पुरुषांत कोण निजतात? कोण जागे असतात? कोणता देव स्वप्न पाहतो? जाग्रत्स्वप्नादि सर्व व्यापार बंद झाले असतां निरायास असें सुख कोणाला होते? व हे सर्व बाह्यान्तःकरणादि कोणांत लीन होतात? असे प्रश्न सौर्यायणी गार्ग्यांनी केले असतां, पिप्पलादांनी सांगितले कीं, इंद्रियादिकांहून पर अशा मनोदेवांत सर्व इंद्रियें लीन होतात, म्हणजे निजतात. अग्निस्वरूप असणारे प्राण जागे असतात. हा मनोदेव स्वप्न पाहतो. तो निजला असतां निरायास असें सुख प्रकट होते. पृथिव्यादि पंच स्थूल भूते व पंच सूक्ष्म भूतादि हे सर्व पर आत्म्यामध्ये लीन होतात. पिप्पलादांनी ज्या पर आत्म्यांत सर्व लीन होतात असें सांगितले तो हा मनापेक्षांहि मुख्य असा पर आत्मा दत्तात्रेयच होय. ४ त्रिमात्रांकारांनी ज्ञात होणारा असा जो परमपुरुष, तो हा दत्तात्रेयच आहे. ५ प्राणादिकांच्या उत्पत्तीचे स्थान असलेल्या ज्या परमात्म्याप्रत षोडशकलारूप उपाधिनिर्मुक्त पुरुष होतो, म्हणजे तत्स्वरूप होतो, तो हा परमात्मा दत्तात्रेयच आहे. ॥५३॥

अदृश्योऽप्राणादिविभुरपि च योनिः परविदा
ऽधिगम्योऽजो योऽन्योक्षरत उत चास्वादजनकः॥

द्युपूर्वोऽत्र न्यस्तो विगतसकलोपाधिकगति-

विदा ग्रन्थ्याद्यन्तोऽस्य सकलवित्सोऽयमगतिः॥५४॥

अन्वयार्थ :- (यः परविदाऽधिगम्यः) जो 'अथपरा' इत्यादि श्रुतीवरून परविद्येने प्राप्त होणारा, (अदृश्यः) 'यत्तदद्रेश्यं' इत्यादि श्रुतिप्रमाणाने दृश्यविलक्षण म्हणून सांगितलेला, (अप्राणादिः) 'अप्राणो ह्यमनाः' या श्रुतिवरून प्राणादिरहित असणारा, (अपि च विभुः अजः योनिः) व्यपक, जन्मरहित व सर्वभूतांचे उत्पत्तिस्थान, (अक्षरतः अन्यः) 'अक्षरात् परतः परः' इत्यादि श्रुतीवरून अक्षररूप मायेहून वेगळा, (उत च अस्वादजनकः) 'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यादि श्रुतीवरून प्राणादिकांना उत्पन्न करणारा, (अत्र द्युपूर्वो न्यस्तः) 'यस्मिन् द्यौः' इत्यादि श्रुतीवरून ज्याच्या स्वरूपांत पटामध्ये जसे तंतू तसे आकाशादि भूते ओंवलेली आहेत, (विगतसकलोपाधिकगतिः) 'यथा नद्यः' इत्यादि श्रुतीवरून सकल उपाधिरहित पुरुषाची गति असणारा, (अस्य विदा ग्रन्थ्याद्यन्तः) 'भिद्यन्ते हृदयग्रंथिः' इत्यादि श्रुतीवरून ज्याच्या ज्ञानाने अहंकारादि सकल ग्रंथींचा नाश होतो असा, (सकलविद्, अगतिः सोऽयं) 'यः सर्वज्ञः' इत्यादि श्रुतीवरून जो इंद्रिय व तदभिमानाची देवतांनाहि विषय न होणारा फक्त ध्यान करणाऱ्याला कळणारा असे 'ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वः' इत्यादि श्रुति सांगते हा श्रीदत्तच आहे॥५४॥

भावार्थ :- मुंडकोपनिषत्प्रतिपाद्य दत्तात्रेय आहे असे सांगतात. पर व अपर अशा दोन्ही विद्यांपैकी पर विद्येनेच ज्याचे ज्ञान होते; जो इंद्रियादिकांनी प्रकाश्य नाही; प्राणादिरहित, व्यापक, जन्मरहित सर्वभूतांचे उत्पत्तिकारण, मायारूप अक्षराहून पलीकडे असणारा, प्राणादिकांना उत्पत्तिकारण, मायारूप अक्षराहून पलीकडे असणारा, प्राणादिकांना उत्पन्न करणारा, आकाश, अंतरिक्ष, पृथिव्यादि ज्याच्या स्वरूपांत पटांत तंतूप्रमाणे आडवे उभे विणलेले आहेत, त्यक्तसर्वोपाधि अशा पुरुषांना प्राप्त होणारा, ज्याच्या ज्ञानाने कामादि हृदयग्रंथि संशय व सर्व कर्म नष्ट होतात, जो

स्वतः सर्वज्ञ आहे, परंतु ज्याच्या स्वरूपांत चक्षुरादि इंद्रियांची गति चालत नाही, तथापि अनन्य भावाने ध्यान करणाराला ज्ञात होणारा मुंडकोपनिषत्प्रतिपाद्य जो अदृश्यादि गुणक परमात्मा तो हा दत्तात्रेयच आहे ॥५४॥

**इदं सर्वं ह्योमक्षरमिदमपि ब्रह्म खलु चाऽ-
यमात्मा ब्रह्मेति श्रुतिरवददेष श्रुतिवचाः ॥
समष्टिव्यष्ट्यात्माऽविकृत उत मात्रामितपद-
त्रयातीतोऽद्वैतोऽभवशिवतुरीयोऽयमपदः ॥५५॥**

अन्वयार्थ :- (हि इदं सर्वं ॐ अक्षरमेव) निश्चयाने हे सर्व जगत् ॐ अक्षररूपच आहे. (खलु इदमपि च ब्रह्मैव) ॐकार हे ब्रह्माचे नांव आहे व नाम व नामी यांचा अभेद आहे म्हणून भूत-भविष्य-वर्तमान काळांत असणारे सर्व जगत् ॐकाररूप असल्याने, ॐकाराहून अभिन्न असें ब्रह्मरूपहि आहे. (अयामात्मा ब्रह्म इति यं श्रुतिः अवदत्) हा स्वयंप्रकाश अपरोक्ष व कूटस्थ आत्मा ब्रह्मच आहे असें श्रुति ज्याचे वर्णन करते, (एष श्रुतिवचाः) तो हा श्रीदत्त वेदकर्ता, (समष्टिव्यष्ट्यात्मा) विराट्, हिरण्यगर्भ व अव्याकृत या समष्टींचा व विश्व, तैजस, प्राज्ञ या व्यष्टींचा स्वरूपभूत असणारा, (अविकृतः) जाग्रदादि द्रष्टे जसे विकारी तसा विकारी नाही, किन्तु प्रपंचोपशम झाल्याने अविकारी असणारा, (उत च मात्रामितपदत्रयातीतः) अकार, उकार व मकार या तीन मात्रांनी कथन केलेले 'सोऽयमात्मा' इत्यादि श्रुतींत सांगितलेले जे तीन पाद त्यांच्याहून पलीकडे असणारा, (अद्वैतः) आवरणविक्षेपरहित असल्यानेच द्वैतरहित असणारा, (अभावशिवतुरीयः) प्रपंचरहित शिव आणि पूर्वीच्या तिघांच्या दृष्टीने चतुर्थ असा, (अपदः अयं श्रीदत्तः) नामरहितांत गति नसल्याने अगम्य असा हा श्रीदत्त आहे ॥५५॥

भावार्थ :- मांडूक्योपनिषत्प्रतिपाद्य भगवान् श्रीदत्त आहे असें सांगतात. ॐकारापासूनच सर्व वाङ्मय निर्माण झाले असल्याने ॐकार सर्व वाङ्मयव्यापक आहे. हा ॐकार, ध्येय अशा परब्रह्माचे अत्यंत प्रिय नांव आहे. नाम व नामी यांचा अभेद असल्याने ब्रह्म व ॐकार हे एकच आहेत.

हा सर्व सिद्धान्त निश्चित झाल्यावर भूत, भविष्य, वर्तमान असे कार्यकारणात्मक सर्व जगत्, ॐकाररूप आहे असे श्रुतीने निश्चयाने विधान केले असतां हे सर्व जगत् ब्रह्मरूप आहे असे अर्थातच सिद्ध झाले. तसेंच स्वप्रकाश अपरोक्ष, कूटस्थ असा हा जो जीवात्मा तोहि ब्रह्मरूपच आहे, असे श्रुतीने सर्व चेतनाचेतन स्वरूपाने वर्णिलेले जें ब्रह्म तो हा सर्व वेदकर्ता श्रीदत्तात्रेयच आहे. विराट्, हिरण्यगर्भ, अव्याकृत अशी समष्टि व विश्वतैजसप्राज्ञरूप व्यष्टि यांचा आत्मा; जाग्रदादि अवस्थेला पाहणा-या या विश्वादिकांप्रमाणे तीन मात्रांनी कळणारे चतुष्पाद आत्म्याचे जें समष्टिव्यष्ट्यात्मक पादत्रय त्याहूनहि वेगळा; कारण त्या स्वरूपांत आवरण व विक्षेपरूप अग्रहण व अन्यथा ग्रहण नाही. म्हणूनच अद्वैत-प्रपंचरहित मंगलमय असा पूर्वी सांगितलेल्या पादत्रयाच्या दृष्टीने चतुर्थ म्हटला जाणारा अपद म्हणजे अज्ञेय असा जो वर्ण केला तो श्रीदत्तच होय ।।५५।।

स सज्ज्ञानानन्तो हृदि निजविदे सर्वसुखदः

सहाभ्रादिस्रष्टाऽन्वयत इह कोशेषु नृविधः ।।

प्रतिष्ठान्त्ये सृष्ट्वा य उ तदनुविष्टः परममुद्

भृगुस्तप्त्वा कोशात्ययत इममापैष भयनुद् ।।५६।।

अन्वयार्थ :- (सः सज्ज्ञानानन्तः) उपनिष्टप्रसिद्ध असा जो श्रीदत्त सत्य, ज्ञान व अपरिच्छिन्न स्वरूप असणारा; (हृदि निजविदे सर्वसुखदः) हृदयांत आपणांस अभेदाने जाणणा-या भक्ताला एकाच समयीं सर्व सुखे देणारा; (अभ्रादिस्रष्टा) आकाशादिकांना उत्पन्न करणारा; (इह कोशेषु) या अन्नमयादि आनंदमयान्त पांच कोशांमध्ये (अन्वयतः) अन्वित किंवा संबंध झाल्याने (नृविधः) 'तस्य पुरुषविधतां' इत्यादि श्रुतींवरून अन्नमयादिकोशांप्रमाणे आकार धारण करणारा, (अंत्ये प्रतिष्ठा) 'आनंदमयोऽभ्यासात्' या न्यायाने आनंदमय कोशाला पुच्छ म्हणजे आधार प्रतिष्ठा असणारा, (यः उ सृष्ट्वा तदनुविष्टः) 'तत्सृष्ट्वा तदनुप्राविशत्' इत्यादि श्रुतीवरून जगताला उत्पन्न करून त्यांत प्रवेश करणारा, (परममुद्) 'स एको मानुष आनंदः' या वाक्याला प्रारंभ करून 'स एको ब्रह्मण आनंदः'

या वाक्यापर्यंत सांगितल्याप्रमाणे जो परमानंदरूप असणारा, (भृगुस्तप्त्वा) वरुणपुत्र भृगूने पित्राज्ञेने तपश्चर्या करून, (कोशात्ययतः) 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य' यांत सांगितल्याप्रमाणे अन्नमयाद्यानंदमयान्त कोशांना अनात्मत्वाने समजून (इमं आप) ज्या सच्चिदानंदस्वरूप परमात्म्याची अभेदांनी प्राप्ति करून घेतली (यः भयनुद्) 'अथास्मिन्' इत्यादि श्रुतीवरून अभेदज्ञात्याचे भय नाहीसं करणारा तो हा श्रीदत्तच होय ॥५६॥

भावार्थ :- तैत्तिरीयोपनिषत्प्रतिपाद्य हा दत्तात्रेय आहे असें सांगतात. जो परमात्मा सत्य, ज्ञान अनंतरूप आहे व अशा रूपाने आपल्याला जाणणा-या भक्ताला एकाच समयीं सर्व सुखे देतो, ज्यांनी आकाशादि सर्व भूते निर्माण करून त्यांत प्रवेश केला, अन्नमयादि आनंदमयान्त पंच कोशांशीं संगत होऊन, अग्नि जसा तत्तदुपाध्याकार बनतो त्याप्रमाणे शिरःपाण्यादि पुरुषाकार जो झाला; मानुषानंदादि शत शतपटीने अधिक असणा-या आनंदांची ज्या ब्रह्मानंदांत सीमा होते तो ब्रह्मानंद ज्याचे स्वरूप आहे; वरुणपुत्र भृगु ऋषीने तपश्चर्या करून अन्नमयादि आनंद कोशांत पदार्थांना अनात्मा असें समजून ज्या सत्य, ज्ञान अनंतरूप परमात्म्याशीं अभेदरूपता मिळविली, आपल्याला अभेदाने जाणणा-या ज्ञात्याचे जो सर्व भय नाहीसं करतो व त्या ज्ञात्याची निर्भय प्रतिष्ठारूप म्हणून जो श्रुतीने सांगितला तो हा श्रीदत्तच होय ॥५६॥

परो भूमा नामादित उ दहरो ज्योतिरपि चा-

न्तरः प्राणो वैश्वानर उदित आकाश इति यः ॥

श्रुतो यज्ज्ञानात् सर्वविदपि हि यत्स्त्रष्टु सदिहा-

नुविष्टं व्याकृतत्त्वमसि नवधोक्तोऽयमिह सः ॥५७॥

.अन्वयार्थ:- (यः नामादितः परो भूमा) 'यो वै भूमा तत्सुखं' इत्यादि भूमप्रकरणांत नामादिकांपेक्षां श्रेष्ठ असा भूमा व्यपक परमात्मा विजिज्ञास्य म्हणून सांगितला तो श्रीदत्तच आहे। (उ दहरः) 'अथ यदिदस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं' या श्रुतीने दहर म्हणजे अन्तःकरणाच्या अल्पत्वाने अल्प असा भासणाराहि श्रीदत्तच आहे. (ज्योतिः) 'अथग्रदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते'

या श्रुतीवरून स्वप्रकाश चैतन्यज्योतिस्वरूप असणारा, (अपि च अंतरः) 'य एषोऽक्षिणि' इत्यादि श्रुतीवरून किंवा 'अभय एषोऽन्तरादित्ये' या श्रुतीवरून सर्वांतर असा (यः प्राणः) 'क्तमा सा देवता' 'प्राण इति होवाच' या श्रुतीवरून जो प्राणरूप असलेला, (वैश्वानरः उदितः) 'आत्मानं वैश्वानरमुपास्ते' या श्रुतीवरून सर्व नर ज्याचे आहेत; किंवा सर्व नरस्वरूप असा, (आकाश इति यः श्रुतः) 'अस्य लोकस्य का गतिः' 'आकाश इति होवाच' इत्यादि श्रुतीवरून आकाश म्हणजे चहूकडे प्रकाशणारा, (यज्ज्ञानात् सर्वविद्) ज्याचे ज्ञान झाले असतां साधक सर्वज्ञ होतो, (अपि हि यत् सृष्टृ) 'सदेव सोम्य' 'तत्तेजो असृजत' इत्यादि ठिकाणीं सांगितल्यावरून तेज, जल, पृथ्वी या तत्त्वांना उत्पन्न करणारे जें ब्रह्म (यत् व्याकृत सत् इह अनुविष्टं) जें नामरूप व्याकरण करणारे होत्साते उत्पादित सर्व पदार्थांत 'अनेन जीवेन' इत्यादि श्रुतींत सांगितल्याप्रमाणे प्रविष्ट झाले, (यः तत्त्वमसि इति नवधा उक्तः) जो परमात्मा श्वेतकेतु पुत्राला आरुणि म्हणजे अरुणाचा मुलगा, आरुणि नामक ऋषींनी, 'स य एषो अणिमा' इत्यादि वाक्यांनी नऊ प्रकारांनी सांगितला (इह सः अयम्) या श्लोकांत तोच हा श्रीदत्त म्हणून प्रसिद्ध आहे ॥५७॥

भावार्थ :- छांदोग्य उपनिषदात निरनिराळ्या शब्दांनी श्रीदत्ताचेच प्रतिपादन केले आहे असें या श्लोकांत सांगतात. नामादि परिच्छिन्न ब्रह्माहून भिन्न, अर्थात् व्यापक व सुखस्वरूप व जिज्ञास्य म्हणून जो भूमा सांगितला; अल्पशा ब्रह्मनगरांत म्हणजे शरीरांत अल्प अशा अन्तःकरणोपाधींचा आश्रय करून जो दहर म्हणजे अल्प अशा नांवाने श्रुतीने सांगितला; जो उच्च-नीच अशा सर्व विश्वाला सर्वदा प्रकाशित करणारा व जड असा, विश्वाहून विलक्षण म्हणून ज्योति या संज्ञेला पात्र झाला ; सूर्यादि ज्योतिर्मंडलाच्या व पृथिव्यादिकांच्या आंत राहून सर्वांचे नियमन करणारा हिरण्यश्मश्रु इत्यादि दिव्यरूपधारी जो अंतर्यामी-अंतर, म्हणून श्रुतीने सांगितला; जो प्राण या शब्दाने सांगितला, सर्व नर ज्याचे आहेत किंवा सर्व नरस्वरूप जो आहे म्हणून वर्णिले; ज्याला जाणले असतां ज्ञाता सर्वज्ञ होतो, सर्वांना निर्माण करणारे, निर्मित पदार्थांत प्रविष्ट होऊन नामरूपाने ज्याला पृथक् करणारे

जें ब्रह्म, अरुणाचा नातू व आरुणीचा मुलगा जो श्वेतकेतू त्याला आरुणिपित्याने परमसूक्ष्म व 'तत्त्वमसि' असे नऊ वेळां निरनिराळ्या दृष्टान्तादिकांनी ज्या परमात्म्याचा उपदेश केला तो हा भूमादि सर्वपदप्रतिपाद्य भगवान् श्रीदत्तात्रेयच आहे ।।५७।।

अहं ब्रह्मास्मीति प्रतिपदितिसाक्षी श्रुतिमतोऽ

मृतोऽन्तर्याम्यात्माक्षरमखिलधृक् शास्तृ जगतः।।

द्वयात्मा चाकाशो य उत सवितृपञ्चजनभू-

जगद्भूजातेऽस्मिन्विदितमखिलं सोयमधिभूः।।५८।।

अन्वयार्थ :- (अहं ब्रह्मास्मि इति) 'अहं ब्रह्मास्मि' या वाक्याने ब्रह्माहून अभिन्न म्हणून सांगितलेला, (प्रतिपदितिसाक्षी श्रुतिमतः) बुद्धिवृत्तीचा साक्षी म्हणून श्रुतीला मान्य असलेला, (अंतर्यामी अमृतः) 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' इत्यादि श्रुतींवरून अंतर्यामी व अमृतस्वरूप असणारा, (अक्षरं) 'एतद्वा अक्षरं गार्गि' यावरून अक्षर म्हणून वर्णिलेला (अखिलधृक्) 'एतस्मिन्खल्वक्षरे' या श्रुतीने आकाशादि सर्वांना धारण करणारा शब्दरूपाक्षराहून भिन्न (जगतः शास्तृ) 'एतस्य वा अक्षरस्य' या श्रुतीवरून चेतन अशा सूर्यादिक जगाचे नियमन करणारा सांख्यांच्या प्रकृतीहून भिन्न (द्वयात्मा) मधु ब्राह्मणांत सांगितलेली 'इयं पृथिवी' 'सर्वाणि भूतानि' इत्यादि वाक्यप्रतिपाद्य पृथिवी तदभिमानी भूत म्हणजे प्राणी अशीं जीं द्वंद्वें त्याच्याशीं एकभावापन्न असा 'अयमेव सः', इत्यादि वाक्यांनी प्रतिपादन केलेला, (यः आकाशः) 'आकाशो ह वै' इत्यादि श्रुतीने आकाश म्हणून सांगितलेला (उत च यः सवितृपञ्चजनभूः) 'यस्मिन् पंच पंचजनाः' इत्यादि श्रुतीवरून आकाशासहित असलेल्या प्राण, चक्षु, श्रोत्र, अन्न किंवा तेज, व मन असे पंचजन किंवा गंधर्व, पितर, देव, असुर, राक्षस, किंवा ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र व निषादरूप पंचजनांचा आधार व प्राणादिकांचाहि प्राण म्हणून वर्णिलेला, (जगद्भूः) 'यो वै बालाके' इत्यादि श्रुतीवरून बालाकीने सांगितलेले पुरुष व सर्व जगत् यांचे उत्पत्तिस्थान असणारा, (अस्मिन् ज्ञाते अखिलं विदितं) 'आत्मा वारे द्रष्टव्यः' इत्यादि श्रुतीवरून ज्याचे ज्ञान झाले असतां सर्व जाणले जाते (सोऽयमधिभूः) तो हा श्रीदत्त 'सर्वस्येशानः' या

श्रुतीवरून सर्वांचा अधिपति आहे।।५८।।

भावार्थ :- बृहदारण्यकप्रतिपाद्य श्रीदत्त असं सांगतात. अहं ब्रह्मास्मींतील ब्रह्म शब्दार्थ असणारा, सर्व पृथिव्यादिकांचा अन्तर्यामी, पृथिव्यादि ज्याचे शरीर आहे, परंतु पृथिव्यादि देवता ज्याला जाणू शकत नाहीत असा, कधीहि नष्ट न होणारा व सर्व व्यापक म्हणून ज्याला श्रुतीने अक्षर म्हटले, सांख्यसंमत प्रधानरूप किंवा लोकसंमत ॐकारादि शब्दरूप अक्षर नव्हे, कारण आकाशादि सर्व जगाला धारक किंवा आधारभूत व चेतन सूर्यादि सर्व जगाचे नियमन करणारा असा पृथिवीजलादिरूप मधु व सर्व प्राणिस्वरूप मधु व पृथिव्याद्यभिमानी व प्राणिशरीराभिमानी जे मधु अशीं जीं मधाची द्वंद्वे, त्या सर्व मधु द्वंद्वांचा आत्मा म्हणून मधु-ब्राह्मणांत सांगितलेला, ज्याला आकाश अशी संज्ञा दिली; प्राण, चक्षु, श्रोत्र, अन्न किंवा तेज, व मन असे पंचजन किंवा गंधर्व, पितर, देव, असुर, राक्षस किंवा ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, निषाद असे पंचजन, आकाशासहित ज्याच्या स्वरूपांत प्रतिष्ठित आहेत, ज्याच्या योगाने प्राणाला प्राणनशक्ति, चक्षुंना दर्शनशक्ति, श्रोत्राला श्रवणशक्ति, मनाला मननशक्ति येते असा प्राणादिकांचाहि प्राण म्हणून वर्णिलेला, दृप्तबालाकीने अजातशत्रूला ब्रह्म म्हणून सांगितलेले सर्व पुरुष व हे सर्व जगत् ज्याच्यापासून निर्माण झाले, ज्याला जाणले असतां ज्ञाता अखिलज्ञ होतो; तो हा भगवान् सर्वेश्वर श्रीदत्तच आहे ।।५८।।

श्रुतिशिरोभिरिति प्रतिपादितः स्मृतिभिरेव हि सोऽयमपादितः।

क इतरो भजतो निजतोषकृत् स्मरणमात्रत एष हि रोषकृत्।।५९।।

अन्वयार्थ :- (इति श्रुतिशिरोभिः स्मृतिभिः प्रतिपादितः) याप्रमाणे उपनिषदांनी व स्मृतींनी वर्णिलेला, (स एव हि अयं) तोच हा श्रीदत्त आहे. (इतः इतरः कः) याच्याहून दुसरा कोण (भजतः अपात्) भजकांचे संसारभीतीपासून रक्षण करतां झाला बरे? अर्थात् कोणीहि नाही. म्हणूनच (निजतोषकृत्) आपल्या भक्तांना संतोष देणारा (एष हि) हाच (स्मरणमात्रतः) केवळ स्मरणानेच (रोषकृत्) क्रोधाच्या उपलक्षणाने कामादि सर्व विकारांचा कृत् म्हणजे छेदन करणारा, भक्तांच्या अनर्थांचे निवारण करून त्यांना संतोष देणारा असा हा दत्त आहे।।५९।।

भावार्थ :- याप्रमाणे दशोपनिषत्प्रतिपाद्य हा भगवान् श्रीदत्त आहे असें सांगितले. आतां दहा श्लोकांनी म्हणजे साठाव्या लोकापासून एकूणसत्तर लोकांपर्यंत स्मृतिरूप अनुमानांनी प्रतिपाद्य म्हणजे पुराणप्रतिपाद्य हा दत्तात्रेय आहे असें या एकुणसाठाव्या लोकांत सांगतात. याप्रमाणे श्रुतींनी व पुढें दाखविलेल्या स्मृतींनीहि भगवान् दत्तात्रेयच प्रतिपादिला आहे. याच्याहून अन्य कोणत्या देवांनी भक्तांचे संसारभयापासून रक्षण केले आहे ? अर्थात् दुस-या कोणीहि केले नाही. भजन पूजनादिकहि न करितां केवळ याचे स्मरण करील त्या भक्ताचे कामक्रोधादि अनर्थकारक सर्व विकार नाहीसे करून परमानंदरूपस्वरूपाची प्राप्ति करून देणारा श्रीदत्त भक्तानर्थनिवारणपूर्वक भक्तसंतोषकारी आहे. ॥५९॥

मधुकराजगराप्तविरागतासुपरितुष्टिहताऽसुधनात्मता ।

ननु कयाधुभुवे कथिताऽर्पिता हृतभयेन तु येन विमुक्तता ॥६०॥

अन्वयार्थ :- (मधुकराजगराप्तविरागतासुपरितुष्टिहताऽसुधनात्मता) मधुकर व अजगर यांच्यापासून अनुक्रमें मिळविलेले जें वैराग्य व संतोषरूप साधनद्वय या दोन साधनांनी टाकलेला जो प्राणाभिमान, व धनाभिमान तो (कयाधुभुवे येन कथिता ननु) ज्याने कयाधुपुत्र प्रल्हादाला सांगितला, (हृतभयेन येन तु कयाधुभुवे विमुक्तता अर्पिता) भक्तांची भीति हरण करणा-या ज्याने प्रल्हादाला विमुक्तावस्था अर्पण केली तो हा श्रीदत्त आहे ॥६०॥

भावार्थ :- मधुमक्षिकारूप गुरुपासून संपादिलेले वैराग्य व अजगर गुरुपासून संपादन केलेला संतोष या दोहोंपैकी पहिल्या वैराग्यरूप साधनाने प्राणादिकांच्या ठिकाणी आत्मीयत्व बुद्धि टाकली म्हणजे हे प्राणादि माझे नव्हते असा निश्चय केला व संतोषरूप दुस-या साधनाने धनाविषयी आसक्ति टाकिली. कारण धनादिकांच्या संपादनाने संतोषच मिळवावयाचा, तो जर स्वयंसिद्धच आहे, तर धनासक्ति कशाला? याप्रमाणे दोन साधनांनी टाकलेले जे प्राणाभिमान व धनाभिमान हे ज्यांनी स्वशिष्य कयाधुपुत्र प्रल्हादाला निश्चयपूर्वक सांगितले व भक्तभीति दूर करणा-या ज्या सत्पुरुषाने त्या प्रल्हादाला मोक्ष साम्राज्यपद समर्पिले, तो हा भगवान्

श्रीदत्त प्रभूच आहे. ॥६०॥

परमयोगमुवाच मदालसाभुव इतो झटितीह मुदालसाः ।

अपि लभन्त इमां परमां गतिं न पितृयाणगवत्पुनरागतिम् ॥६१॥

अन्वयार्थ :- (मदालसाभुवे परमयोगमुवाच) 'आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवान्' या भागवतोक्तीप्रमाणे मदालसापुत्र अलर्काला मोक्षरूप अशा ज्ञानयोगाला तो सांगता झाला, (इतः इह) या योगामुळें या अधिकारी लोकांत (झटिति अलसाः अपि) मंदबुद्धीचे आळशी लोकहि लवकर (मुदा) श्रमाशिवाय सहज आनंदाने (इमां) विद्वद्बुद्धिगम्य अशा (परमां) पुनर्जन्मरहित अशा (गतिं) 'सा काष्ठा सा परां गतिम्' या श्रुतीवरून मोक्षगतीप्रत (लभन्ते) मिळवतात. (पितृयाणगवत्) धूम रात्री या मार्गाने जाणा-या कर्ममार्गी मनुष्याप्रमाणे (पुनरागतिं न लभन्ते) पुनः संसाराला प्राप्त होत नाहीत; असा ज्ञानयोग सांगणारा श्रीदत्तच आहे ॥६१॥

भावार्थ :- मदालसानंदन अलर्काला मोक्षसाधनीभूत व भागवतादिवर्णित आन्विक्षिकीसंज्ञक ज्ञानयोग ज्यांनी सांगितला तो हा भगवान् श्रीदत्तच आहे. हा ज्ञानयोग मोक्षाचे सर्वात श्रेष्ठ साधन व मंदबुद्धि असले, तरी श्रमाशिवाय सहज आनंदाने मोक्षरूप परमगतीला पोचतात. ही परमगति पराकाष्ठा परागति म्हणून श्रुतींत वर्णिलेली व विद्वदनुभवगम्य आहे. धूम-रात्रि-कृष्णपक्ष इत्यादि मार्गांनी जाऊन चंद्रमंडळादिरूप स्वर्गातील उपभोग घेऊन कर्ममार्गी लोक जसे पुन्हां या जन्ममरणप्रबंधरूप संसारांत पडतात, तसे ज्ञानमार्गावलंबी मंदहि पडत नाहीत. अशा परमश्रेष्ठ ज्ञानमार्गाचा उपदेष्टा भगवान् श्रीदत्त आहे. ॥६१॥

समनयद्य उ विष्णुपदान्वित-

स्वपरमाह्वयमालिनमन्वितः ।

सुरुचिना शुचिनाऽपि च कव्यभुक्

सुगममागममानितहव्यभुक् ॥६२॥

अन्वयार्थ :- (सुरुचिना) प्रकाशमान अशा ब्राह्मणवेषधारी सूर्याबरोबर, (शुचिना अपि च अन्वितः) ब्राह्मणवेषधारी अग्निबरोबर बसून (कव्यभुक्

सन्) श्राद्धान्न भक्षण करणारा होत्साता (विष्णुपदान्वितस्वपरमाह्वयमालिनम्) विष्णुपदाने युक्त स्वतःचे 'दत्त' असें जें नांव, त्यांनी शोभणा-या, म्हणजे विष्णुदत्तनामक ब्राह्मणाप्रत (सुगमं समनयत्) उत्तम अशा मोक्षरूप गतीप्रत पोंचविता झाला. (आगममानितहव्यभुक्) वेदांच्या द्वाराने हव्यभुक् म्हणजे देव, कव्यभुक् म्हणजे पितरांचाहि ज्याने सन्मान केला आहे, असा श्रीदत्तच होय।।६२।।

भावार्थ :- विष्णुदत्ताचे घरीं अमावस्येच्या दिवशीं, दर्शश्राद्धीं ब्राह्मण वेशधारी तेजस्वी अशा सूर्य व अग्नीसहित स्वतः श्राद्धान्न भोजन करणा-या ज्या परमात्म्याने, विष्णुदत्त भक्तावर संतुष्ट होऊन त्याला पुनरावृत्तिरहित अशी मोक्षरूप परमगति दिली, तो परमात्मा भगवान् श्रीदत्तच होय. पितरांनी भक्षण करण्यास योग्य असें श्राद्धीय अन्न परमात्म्याने भक्षिले हे अयोग्य केले अशी शंका करणे योग्य नाही. कारण, पितर व देव या सर्वांचा आत्मा हा श्रीदत्त आहे. श्राद्धिय अन्न समर्पणाचे वेळीं सुद्धां 'जनार्दनवासुदेवः प्रीयतां' असेंच म्हणावयाचे असते. मग प्रत्यक्ष सर्वात्मा अशा परमात्म्यानेच ब्राह्मण वेशधारी सूर्य अग्न्यादिसहित स्वतः तृप्त होऊन स्वांतर्गत असणा-या देव पितरांची तृप्ति केल्यास कव्यभुक् व हव्यभुक्पणाचा दोष त्याला कसा लागणार? उलट सर्वतृप्तिप्रद झाल्याने हा एक गुणच झाला. असा श्राद्धान्न भोजनाने देव पितरतृप्तिप्रद व विष्णुदत्तमुक्तिप्रद श्रीदत्त परमात्माच आहे. ।।६२।।

तनयकामनया व्ययमायुषः

कृतवतो नमतोऽव्यमायुषः।

क्षितिभृतो हि यतोऽभवदुत्तमं

फलमलं तमुशन्ति हि सत्तमम्।।६३।।

अन्वयार्थ :- (तनयकामनया) पुत्राच्या इच्छेने सेवेत (आयुषः व्ययं कृतवतः) आपले सर्व आयुष्य खर्ची घालणा-या (अव्ययं नमतः) नेहमीं भक्तीने नमन करणा-या (आयुषः क्षितिभृतः) आयु नांवाच्या राजाला (यतो हि) ज्याच्यापासून (अलं उत्तमं फलं अभवत्) अत्यंत उत्तम असें ऐहिक पुत्रप्राप्तिरूप फळ व आमुष्मिक अव्यय असें मोक्षरूप फळहि निळाले; (तं हि

सत्तमं उशन्ति) अशीं उत्तम फळें देणा-या ज्या प्रभूला निश्चयाने संतशिरोमणि म्हणून वर्णन करतात तो हा श्रीदत्तच होय।।६३।।

भावार्थ :- पुत्र व्हावा याच केवळ इच्छेने आपले सर्व आयुष्य सेवेत खर्च करणा-या व रोज भक्तिभावाने नमन करणा-या आयुराजाला सर्वगुणसंपन्न पुत्रलाभरूप ऐहिक सुख देऊन अविनश्वर व अत्यंत श्रेष्ठ असें मोक्षफलहि ज्या परमात्म्याने दिले, अशा उत्तम व अयाचित परंतु अत्यंत इष्ट अशा अनंतफल देणा-या त्या दत्तप्रभूला संतशिरोमणि असें म्हणतात. ।।६३।।

क्षितिसुरादिकलिङ्गविवर्जितं

यमहिराश्रमलिङ्गविवर्जितम्।

स्म परिपृच्छति पिङ्गल आश्रमं

य उ शशंस च पञ्चममाश्रमम्।।६४।।

अन्वयार्थ :- (क्षितिसुरादिकलिङ्गविवर्जितं आश्रमलिङ्गविवर्जितं च यं) ब्राह्मणादिक वर्णांचे चिह्न नसलेल्या व ब्रह्मचारी वगैरे आश्रमांचेहि चिह्न नसलेल्या ज्याप्रत (पिङ्गलः अहिः) पिंगल नांवाचा नाग, (परिपृच्छति स्म) वर्ण व आश्रमाचे चिह्न नसलेला असा तुझा कोणता आश्रम आहे; असें विचारता झाला. (उ यश्च) अशा त-हेनेहि परिपृष्ट असा तो भगवान् (पञ्चमं आश्रमं शशंस) उपनिषदात प्रसिद्ध असलेला असा स्वतःचा पंचम आश्रम म्हणून सांगता झाला, तो हा श्रीदत्तच आहे।।६४।।

भावार्थ :- छंदःशास्त्राचा आचार्य अशा पिंगल नागाने फिरतां फिरतां अकस्मात् गांठ पडलेल्या, ब्राह्मण क्षत्रियादि चिन्हाने रहित व ब्रह्मचारी गृहस्थादि आश्रमचिन्हाने रहित अशा भगवान् प्रभूला, तुझा आश्रम कोणता असा प्रश्न केला असतां, उपनिषत्प्रसिद्ध असलेला असा माझा हा पंचम आश्रम आहे; ज्या आश्रमांत दंडशिखा-यज्ञोपवीत-आच्छादन कांहींच नसते; ज्यांत शीतोष्ण, सुख-दुःख, मानापमान या सहा ऊर्मि नसतात; निंदा, गर्व, मत्सर, दंभ, दर्प, राग, द्वेष, काम, क्रोध, लोभ, मोह, हर्ष, असूया, अहंकारादि सर्व टाकून आपले शरीर प्रेताप्रमाणे पाहिले जाते, असा माझा हा पंचमाश्रम आहे; असें ज्याने पिंगल नागाला सांगितले, तो हा भगवान्

श्रीदत्तच आहे ॥६४॥

य उशतेऽखिलयौगिकवैभवं ध्रुवमदात्सबलाक्षयवैभवम्।

भुजसहस्रमजस्त्रनिजस्मृतिं स कृतवीर्यसुवीर्यभुवे मृतिम् ॥६५॥

अन्वयार्थ :- (अखिलयौगिकवैभवं उशते) योगाच्या अणिमादि सर्व सिद्धींची इच्छा करणा-या (कृतवीर्यसुवीर्यभुवे) कृतवीर्य राजाचे अनंतव्रत व सूर्याराधनाजन्य जें तेज, त्यापासून झालेल्या कार्तवीर्यार्जुनाला (ध्रुवं) निश्चयाने (सबलाक्षयवैभवम्) बलयुक्त अविनाशी असें परचित्तज्ञान, अनेक देह धारण, वायुप्रमाणे संचरणादि अखिल योगसिद्धीरूप सामर्थ्य, (भुजसहस्रं) इच्छा केल्याबरोबर हजार हात (अजस्त्रनिजस्मृतिं) निरंतर दत्तस्मरण (मृतिं च) आपल्यापेक्षां प्रसिद्ध योद्ध्यापासून मरण किंवा अमृतिं असें पद मानून मोक्षहि (यः अदात्) जो देता झाला तो हा श्रीदत्तच आहे ॥६५॥

भावार्थ :- अनंतव्रत व सूर्याराधनेच्या योगाने कृतवीर्य राजाच्या शरीरांत प्रविष्ट झालेलं जें तेज त्यापासून झालेल्या व अणिमादि अष्टयोगसिद्धींची इच्छा करणा-या, स्वभक्त कार्तवीर्यार्जुनाला ज्या प्रभूने परचित्तज्ञान, अनेक देह धारण, वायुप्रमाणे अप्रतिबद्ध संचार इत्यादि सर्वयोगसिद्धिबल, इच्छा झाल्याबरोबर तात्काळ हजार हात होणे, निरंतर आपले स्मरण, स्वतःपेक्षां अधिक कीर्तीच्या योद्ध्यापासून मरण व अखेर पुनरावृत्तिरहित असें पद जो मोक्ष हे सर्व दिले तो हा भगवान् भक्तवत्सल भक्तकामकल्पद्रुम श्रीदत्तच होय ॥६५॥

कुजनसंगमुपेक्ष्य मरुद्धनैः सुजनसंगमपेक्ष्य सुसाधनैः।

इह हि साध्यसुरेभ्य उपादिशत् परगतिं य इहाखिलमाविशत् ॥६६॥

अन्वयार्थ :- (इह हि) या भूलोकांत (साध्यसुरेभ्यः) शरणागत साध्य देवांना (कुजनसंगं उपेक्ष्य) आसुरी किंवा राक्षसी संपत्तिप्रद अशा दुर्जनसंगतीची उपोक्षा करून (सुजनसंगं अपेक्ष्य) दैवी संपत्ती देणा-या संतसंगतीच्या योगाने झालेल्या (मरुद्धनैः) 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' इत्यादि गीतेत सांगितलेल्या दैवी संपत्तीने (सुसाधनैः) अंतरंग अशा शमादि

साधनानी मिळणा-या व ज्ञात होणा-या (परमगतिं य उपादिशत्) मोक्ष गतीला जो सांगता झाला (यः अखिलं आविशत्) जो ब्रह्मांडांतील सर्व भूतभौतिक पदार्थांत जीवरूपाने व अंतर्यामी रूपाने प्रविष्ट आहे, तोच हा श्रीदत्त होय ॥६६॥

भावार्थ :- या भूलोकांत श्रीदत्तावतार झाल्यावर अंतकाळ-हृदमज्जनादि सामर्थ्य पाहून अनन्य शरण झालेल्या साध्य देवांला 'दंभो दर्पोऽभिमान च' इत्यादि दुर्गतिप्रद आसुरी व राक्षसी संपत्तीला देणा-या दुर्जन संगतीला टाकून, 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' इत्यादि सुगतिप्रद दैवी संपत्ति देणा-या संत संगतीच्या योगाने झालेली जी दैवी संपत्ति व अंतरंग अशी शमदमादि साधने, यांनी मिळणारी व या साधनांवरून ओळखली जाणारी जी मोक्षरूप परमगति ती ज्या प्रभूने सांगितली, जो प्रभु अखिल ब्रह्मांडांतील सर्वभूतभौतिकामध्ये जीव व तन्नियामक अंतर्यामी या रूपाने व्यापून राहिला आहे तो हा साध्यदेवबोधप्रद व सर्वांतर्यामी सर्वस्वरूप भगवान् श्रीदत्तात्रेयच आहे ॥६६॥

स्मरणमात्रत आगममात्मनः श्रुतवतः स्मरतश्च यतात्मनः।

पुरत आप यतो दलभक्षणः कवचमाप स एष शुभेक्षणः।६७॥

अन्वयार्थ :- (स्मरणमात्रतः आत्मनः आगमं श्रुतवतः) स्मरण केल्याबरोबर आत्मस्वरूपी श्रीदत्त भक्ताकडे येतो, असें ऐकलेल्या (स्मरतश्च) 'वामहस्तेन वरदो दक्षिणेनाभयप्रदः' इत्यादि ध्यानांचे स्मरण करणा-या व (यतात्मनः) दत्तात्रेयाच्या आगमनाकरितां एकाग्र चित्ताने यत्न करणा-या अशा दलादन ऋषींच्या (पुरतः) अग्रभागीं (आप) जो प्राप्त झाला, (यतो) स्मरणमात्राने अग्रभागीं प्राप्त झालेल्या ज्या प्रभूपासून (दलभक्षणः) दलादन ऋषि (कवचं आप) (दत्तात्रेय)वज्रकवचाला प्राप्त करून घेता झाला, (स एष शुभेक्षणः) भक्तावर अनुग्रह व करुणादृष्टि ज्याची आहे, असा तो श्रीदत्तच आहे ॥६७॥

भावार्थ :- रुद्रयामलरूपस्मृतीच्या अनुरोधाने दलादन ऋषींवर अनुग्रहरूप दत्तामाहात्म्य सांगतात. दलादन ऋषींने, दत्तात्रेय स्मर्तृगामी आहेत ही वार्ता ऐकून ही वार्ता खरी आहे की का याची परीक्षा करावी असें

ठरविले व एकाग्रचित्ताने भगवान् दत्त प्रभूचे स्मरण करीत आपल्या आश्रमांत राहिले. दत्त प्रभूने त्यांची निष्ठा व भक्ति पाहून त्यांच्यावर अनुग्रह करण्याकरितां दलादन जसें वराभयकर दिगंबर व सिद्ध मूर्तीचे स्मरण करित होते त्याच रूपाने त्यांच्यापुढें अकस्मात् प्राप्त झाले व त्यांच्यावर अनुग्रह केला. स्मर्तृगामी अशा दत्तात्रेय प्रभूपासून दलादन ऋषींनी दत्तवज्रकवच नामक मंत्र(स्तोत्र?) आपल्या व सर्व लोकांच्या कल्याणाकरितां प्राप्त करून घेतला, असा हा भक्तानुग्रहकारी व करुणारसाने पूर्ण दृष्टि असलेला श्रीदत्तात्रेय आहे ॥६७॥

**हतपतिं च इवार्तकरेणुकां
अतिविलापवतीं ननु रेणुकाम् ।
द्रुतमुपेत्य तयार्थित आदिशत्
स्वपतिना सह दाहविधिं स्वयम् ॥६८॥**

अन्वयार्थ :- (हतपतिं) कार्तवीर्यार्जुनाच्या पुत्रांनी जमदग्निनामक जिचा पति नष्ट केला आहे अशा (ननु आर्तकरेणुकामिव) हत्तीरूप स्वपति नष्ट झाल्याने अत्यंत दुःखी झालेल्या हत्तिणीप्रमाणे (अतिविलापवतीं) अत्यंत शोक करणा-या अशा (रेणुकाम्) रेणुकेजवळ (यः द्रुतमुपेत्य) जो करुणेने स्वतःच येऊन, (तयार्थितः) 'आपण माझ्या सहगमनविधीचे आचार्य व्हावे' याप्रमाणे प्रार्थना केला गेलेला (स्वयं) स्वतःच, शिष्यादिद्वारा नव्हे, (स्वपतिना सह, दाहविधिं आदिशत्) तिच्या पतीसह दाहाचा म्हणजे सहगमनाचा विधि रेणुकेला सांगता झाला, तोच हा श्रीदत्त आहे ॥६८॥

भावार्थ :- परशुरामाने दत्तवराला अनुसरून सहस्त्रार्जुनाला मारले असतां, त्याच्या मुलांनी क्रोधाविष्ट होऊन परशुरामपिता जमदग्नि ऋषींचा 'कृते प्रतिकृतं' या न्यायाने वध केला ते पाहून एखाद्या स्वपालक व पतिरूप हत्ती नष्ट झाला असतां हत्तीण ज्याप्रमाणे पीडित होऊन शोक करते, त्याप्रमाणे अनाथ होऊन शोक करणा-या जमदग्निभार्या रेणुकेजवळ स्वतःच येऊन तिची स्तुति करून, त्या स्तुतीमध्येच आत्मबोध प्रकट करून तिचा शोक नाहीसा केला. तिने मी पतीसह सहगमन करणार आहे तरी त्या

सहगमनविधीचे आचार्यत्व आपण स्वीकारावे अशी प्रार्थना केली असतां तिच्या प्रार्थनेनुरूप, शिष्यादिकांकरवीं हे कार्य न करितां, स्वतःच आचार्य होऊन जमदग्नि पतीसह रेणुकेचा दाहविधि ज्यांनी तिला व तद्द्वारां परशुरामालाहि सांगितला ; तो अत्यंत कारुणिक भगवान् श्रीदत्त प्रभूच आहे. येथे सांगितलेलीं व आणखीहि श्री दत्तलीलामृतचरित्रें श्रीदत्तमाहात्म्यावरून जाणून घ्यावीत ॥६८॥

**निद्रा मातृपुरेऽस्य सह्यशिखरे पीठं मिमङ्क्षापुरे
काशाख्ये करहाटकेऽर्घ्यमवरे भिक्षाऽस्य कोलापुरे ॥
पाञ्चाले भुजिरस्य विठ्ठलपुरे पत्रं विचित्रं पुरे
गान्धर्वे युजिराचमः कुरुपुरे दूरे स्मृतो नान्तरे ॥६९॥**

अन्वयार्थ :- (अस्य मातृपुरे निद्रा) या भगवान् श्रीदत्तात्रेयांची निद्रा सह्याद्रीच्या पायथ्याशीं रेणुकानगरांत आहे. (सह्यशिखरे पीठम्) सह्याद्रीच्या शिखरावर राहण्याचे ठिकाण आहे. (काशाख्ये पुरे मिमंक्षा) काशी क्षेत्रांत भागीरथींत स्नान आहे. (करहाटकेऽर्घ्यम्) क-हाड क्षेत्रांत अर्घ्यप्रदान म्हणजे प्रातःकालचे संध्यावंदन आहे. (अवरे कोलापुरे अस्य भिक्षा) साक्षात् लक्ष्मीच्या निवासामुळें सर्वश्रेष्ठ दक्षिण काशी म्हणून प्रसिद्ध अशा कोल्हापुरांत श्रीदत्तांची 'भिक्षांदेही' होते. (पांचाले भुजिः) कोल्हापुराहून आणलेल्या भिक्षेचे भोजन पांचालेश्वर नगरांत होते. (विठ्ठलपुरे अस्य विचित्रं पत्रं) पंढरीक्षेत्रांत भीमातीरावर तिलकधारण म्हणजे चंदनचर्चन होते. (गान्धर्वे युजिः) भीमा-अमरजा संगमावर गाणगापुरांत यांचा योग म्हणजे ध्यान होते. (कुरुपुरे आचमः) कुरुक्षेत्रांतील स्यमंतपंचकतीर्थांत आचमन होते. याप्रमाणे निरनिराळ्या ठिकाणीं संचार करणारा जरी प्रभु असला तरी (यः स्मृतः दूरे न, किं तु आन्तरे) स्मरण केले असतां तो दूर नसतो; तर स्मरण केल्याबरोबर सर्वत्र असलेलाच परमात्मा हृदयकमलांतहि जो आहे तोच, स्वरूपाने प्रकट होतो ॥६९॥

भावार्थ :- श्रीदत्तप्रभूची दिनचर्या सांगतात ती अशी कीं, सह्याद्री पर्वताच्या पायथ्याशीं रेणुका नगरांत श्रीदत्तात्रेयाची निद्रा होते, म्हणजे हे

निद्रास्थान आहे. ज्या ठिकाणी जें आचरण होते त्या ठिकाणाला ते स्थान असें समजावे. सद्याद्रि शिखरावर प्रभूचे आसन अथवा निवास आहे. काशी क्षेत्रांत भागीरथी नदीत स्नान आहे. क-हाड क्षेत्रांत प्रातःकालचे संध्यावंदन व अर्घ्यप्रदान आहे. साक्षात् महालक्ष्मीचे वास्तव्य असल्याने सर्वांत श्रेष्ठ व दक्षिण काशी म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या कोल्हापुरांत देवाचे भिक्षाटन आहे. पांचाल नगरांत श्रीचे भोजन होते. पंढरपुरांत चंदनलेपन होते. गाणगापुरांत भीमा-अमरजा संगमावर ध्यानयोग होतो. कुरुक्षेत्रांत स्यमंतपंचक तीर्थांत महाराजांचे आचमन आहे. याप्रमाणे रोज भिन्न भिन्नकाळीं निरनिराळ्या ठिकाणीं संचार करणारा हा परमात्मा जरी आहे तरी स्मरण करणा-याला अत्यंत जवळच आहे ; कारण सर्वातिर्यामी परमात्मा हृदयस्थ असल्याने स्मरण केल्याबरोबर आपल्या दिव्यस्वरूपाने अनन्य अशा भक्ताच्यापुढें प्रकट होतो ॥६९॥

इत्यत्रैजति निर्गुणोऽपि गुणिवन्नित्योऽमना मायया ।

सर्वात्मा विभुरेकधापि बहुधा भात्यप्शशीवानया ॥

नानाख्यात्मककुण्डलादिषु सदा सत्कांचनत्वं यथा ।

प्राङ्मध्यान्तत एष सन्विकृतिषु कूटस्थ एकस्तथा ॥७०॥

अन्वयार्थः-(सर्वात्मा) ब्रह्मादिस्तंब सर्व भूतांचा अंतरात्मा म्हणूनच (विभुः) व्यापक किंवा विविध रूपांनी होणारा सर्वात्मा विभु व निर्गुण असूनहि स्वेच्छेने अवतार धारण करून (इति) अशा पूर्वी सांगितलेल्या प्रकाराने (मायया गुणवान् अत्र एजति) मायेने गुणयुक्त अशा वस्तुप्रमाणे या लोकांत क्रियाशील दिसतो. वस्तुतः हा निष्क्रिय आहे. आत्मा द्रव्य असल्याने ज्ञानादि गुणांनी तरी गुणी मानलाच पाहिजे. शिवाय भिन्न भिन्न अवतारांत अनेक लीला केल्या असल्याने निर्गुणत्व, निष्क्रियत्व कसें सिद्ध होईल अशी शंका करूं नये; कारण (नित्यः) 'नित्यं सर्वगतं सूक्ष्मम्' या श्रुतीवरून आत्मा नित्य आहे असें ठरते. मग नित्य आत्म्याला अनित्य अशा ज्ञानादि गुणांचा संबंध कसा असावा? अनित्य गुणांनी युक्त असा पदार्थ मानण्यास तर्कदृष्टान्त वगैरे नाहीत. आकाश व मुसळ यांच्या संयोगाप्रमाणे

आत्मा व मन यांचा संयोग मानण्यास काय हरकत आहे, असें म्हणाल तर, (ह्यमनः) 'अप्राणो ह्यमना' या श्रुतीवरून ज्याला मन नाही असा हा आत्मा आहे. आत्मा निरवयव असल्याने कोणाचाहि संयोग त्याला होत नाही. 'असंगो ह्ययं पुरुषः' अशी श्रुति आहे. शरीरादिकांच्या भेदाने आत्मभेदाचा भ्रम होत असला तरी वास्तविक आत्मा एक आहे. (एकधा अपि) एकरूप असूनहि (अपशशीव अनया बहुधा भाति) पाण्यातील चंद्राप्रमाणे मायेच्या योगाने भिन्नभिन्न भासतो. निराकार व निर्विकार आत्म्याहून भिन्न हे साकार भूतभौतिक पदार्थ विद्यमान असतां आत्मैकत्व कसें सिद्ध होईल? असें म्हणाल , तर (नानाख्यकुंडलादिषु) जसें अनेक नामरूपांनी युक्त अशा कटककुंडलादि विकारांमध्ये (सदा) आदि, मध्ये व शेंवटींहि (कांचनत्वं) सुवर्णरूप (सत्) बाधरहित असें आहे. (तथा प्राङ्मध्यान्ततः) तसेंच आदि, मध्ये व शेंवटीं (विकृतिषु) आभासमात्र असणा-या भूत-भौतिक विकारांमध्येहि (कूटस्थः) ऐरणीप्रमाणे किंवा पर्वतशिखराप्रमाणे निर्विकार असणारा (एकः) सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहित असा श्रीदत्त हा (सन्) बाधरहित असा आहे. याच्या अस्तित्वाचा केव्हांहि अभाव नाही. हा सदा सच्चिदानन्दरूप आहे. ॐ तत्सत् ॥७०॥ "

भावार्थ :- सद्गुरुमहाराज, ग्रंथालंकाराकरितां ग्रंथांतीं सर्वात्मक परब्रह्म श्रीदत्ततत्त्वस्मरणरूप मंगल करतात. ब्रह्मादिस्तंबपर्यंत सर्व भूतांचा अंतरात्मा म्हणूनच स्थिरचर व्यापून दशांगुल किंवा त्रिपात् उरलेला म्हणजे विभु किंवा नाना विश्वनाटकी लीलावतारी असा हा परमात्मा, सर्वात्मा, निर्गुण, विभु असूनहि स्वेच्छेने या ठिकाणी भक्तोद्धारार्थ अवतीर्ण होऊन पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे मायेच्या योगाने एखाद्या सगुणाप्रमाणे नाना प्रकारच्या लीला करतो. आत्मा बुद्ध्यादि गुणांनी वस्तुतःच गुणवान् आहे; कारण तो द्रव्यरूप आहे अशी शंका करू नये. अनित्य गुणांनी युक्त नित्य द्रव्य असू शकत नाही. समवायाचे खंडन झाल्याने गुणगुणींचा संबंध अभेदच मानला पाहिजे. अनित्य गुणांशीं अभेद मानल्यास आत्माहि अनित्य होऊं लागेल म्हणून गुणगुणींचा मायिक भेदाभेद मानावा लागतो. अर्थात् मायेनेच गुणगुणींचा भाव सिद्ध झाला, वास्तविक नाही. श्रुतीने आत्मा हा

नित्य म्हणून सांगितला आहे. याला मन वगैरे कांही नाही असें श्रुतीने सांगितले आहे. याच्या ज्ञानाकरितां मनाची गरज नाही; कारण हा स्वयंप्रकाशित असा आहे. म्हणून मनःसंयोगाने याच्या ठिकाणी ज्ञानादि उत्पन्न होणे शक्य नाही व हा असंगहि आहे. प्रत्येकाच्या शरीरामध्ये बद्धमुक्तादि सुखी, दुःखी इत्यादि भेदांनी हा भिन्न आहे अशीहि शंका करूं नये ; कारण वास्तविक हा एक असूनहि आकाशांतील चंद्र जसा जलपूर्ण घटांत प्रतिबिंबल्यावर भिन्नभिन्न दिसतो, तसा हा परमात्मा त्या त्या अंतःकरणाद्युपाधीच्या योगाने बद्धमुक्ताद्यनेक भेदांनी भिन्न दिसतो; तो वास्तविक एकच आहे, अद्वितीय आहे. भूतभौतिकादि सर्व द्वैते आत्म्याहून भिन्न व सत्य असतां आत्मा अद्वितीय कसा होईल अशीही शंका करूं नये; कारण आभासमात्रस्वरूप अशा कटक कुंडलादि विकारांत आदि, मध्ये व शेवटीं एक निर्विकार सुवर्णच जसें व्यापून असते, दिसणारे विकार केवळ वाचारंभण मिथ्या मात्र आहेत, त्यामुळे सुवर्णाचे विकारराहित्य सर्वदा अढळ आहे तसेंच वाचारंभण आभासमात्र भूतभौतिक मिथ्या विकारांत आदि, मध्ये व अंतीं व्यापून असणारा कालत्रयाबाधित, सजातीय, विजातीय स्वगतभेदशून्य परमात्मा कूटस्थ असा, एकमेवाद्वितीय आहे. त्याशिवाय या जगांत दुसरे कांहीच नाही. सर्वात्मा, सर्वव्यापक, स्वयंप्रकाश सच्चिदानंदघन एक श्रीदत्तच आहे. ॐ तत्सत् ।।७०।।

